Het landgoederenlandschap rond Breda

door

KAREL A.H.W. LEENDERS

1 Inleiding (kaart 1)

Binnen loopafstand rondom Breda zijn er nog heel wat landgoederen. We kunnen blindelings vermoeden dat er vroeger nog wel meer geweest zullen zijn. Inderdaad leverde een inventarisatie niet minder dan zestig "landgoederen" op. We kunnen daarom gerust spreken van een landgoederenlandschap dat zich rond Breda uitstrekt (zie kaart 1). Het opmerkelijke is nu dat velen eigenlijk wel weten dat die landgoederen er zijn en dat aan veel landgoederen al afzonderlijke publicaties gewijd zijn. Maar het geheel, het landgoederenlandschap als zodanig, werd nooit behandeld.

Wat is een "landgoed"? Een landgoed bestaat in principe uit een woning die zich door zijn rijke karakter onderscheidt van de gewone bebouwing en waarbij een siertuin en één of meer agrarische bedrijven behoren. In meer uitgebreide vorm kan een landgoed een grote oppervlakte beslaan en daarvan het uiterlijk, het landschap, door dreven[1] en parken, waterpartijen en bouwwerken bepalen. Het hoofdgebouw van een landgoed kan, afhankelijk van de bouwwijze, omschreven worden als kasteel, buitenhuis, villa; of in oudere termen: stenen kamer, hooghuis, speelhuis, huis van plaisantie. Een rijk landgoed werd bovendien opgesierd met bijzondere elementen. Rond Breda werden aangetroffen: grafkelder, grote kei, hermitage, beelden en heel algemeen: dreven met zichtlijn. Meer exotische zaken als chinese pagodes ontbraken evenmin: vermoedelijk stond er een chinees gebouw op het landgoed Zuilen bij Breda.[2] De mate waarin die elementen aanwezig zijn, hangt af van de omvang van het landgoed en van de ontwikkelingsfase ervan.

Bij een landgoed hebben we te maken met een juridische en economische eenheid van landerijen en gebouwen, vol waarden op het gebied van architectuur, tuinaanleg en landschapsinrichting, maar vaak ook met natuur-historische en archeologische waarden. Bovendien kunnen landgoederen herinneringen van literaire of land- en bosbouwhistorische aard herbergen. In de literatuur worden wel de afzonderlijke elementen van landgoederen behandeld, maar niet de landgoederen als geheel. Zo zijn er talloze publicaties over de architectuur van kastelen en de gebouwen op buitenplaatsen, en over de stijl waarin van tuinen, parken en bossen werden aangelegd. Het landgoed als geheel lijkt, net als het landgoederenlandschap, geen gangbaar onderwerp te zijn.

Onder een landgoederenlandschap versta ik een samenhangend geheel van landgoederen. Die samenhang kan bestaan uit de gezamenlijke sociale en ruimtelijke

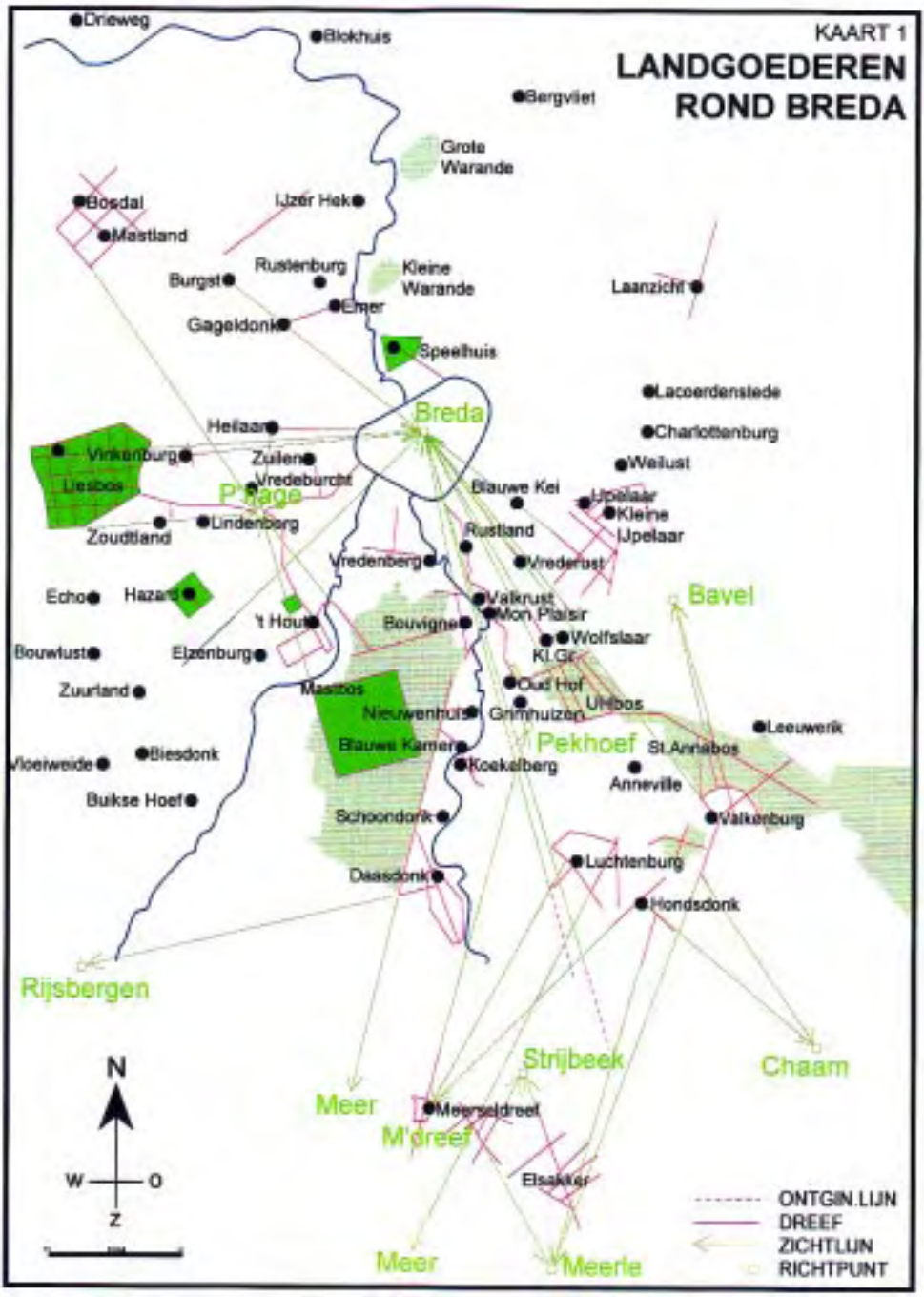

1. Landgoederen rond Breda.

oriëntatie op bijvoorbeeld een stad; uit de onderlinge verwevenheid van de ruimtelijke structuren van de afzonderlijke landgoederen; of uit de pure opvallende aanwezigheid van veel landgoederen in een streek. Rond Breda zijn nog heel wat gave en uitgestrekte landgoederen aanwezig die bovendien het karakter van het landschap in hoge mate bepalen. Daarnaast toont het terrein de sporen van heel wat meer landgoederen uit het verleden. Het is dus goed om nader op de fenomenen landgoed en landgoederenlandschap in te gaan. Daarbij vormt het totale landgoederenlandschap rond Breda het algemene referentiekader.

Een eerste verkenning in de literatuur leert dat bij een groot aantal van de rond Breda gelegen landgoederen een dubbele relatie met de stad Breda bestond: via de eigenaar en via de landschapsbouw. Een rijke familie bezat in de stad een winterresidentie en buiten de stad een respectabel zomerhuis. Een voor iedere Bredanaar direct herkenbare combinatie is die van het Huis van Brecht in Breda en het kasteeltje Bouvigne, dat in de zestiende eeuw ook "Huis van Brecht" heette.[3] We krijgen de indruk dat dergelijke relaties algemeen waren. Behalve persoonlijke bindingen via de eigenaren, waren er ook landschappelijke bindingen tussen de landgoederen om Breda en de stad. In heel wat landgoederen werd in de loop der eeuwen wel een of andere zichtlijn op Breda aangelegd. Bovendien was met name de heer van Breda in staat om zijn landgoederen door middel van majestueuze dreven met de stad te verbinden. Gewone landgoedbezitters legden, als dat mogelijk was, een oprijlaan naar een van die dreven aan. Er was dus een sterke persoonlijke en ruimtelijke binding tussen de stad en deze landgoederen.

Met dit artikel wil ik vooral de aandacht vestigen op het landgoederenlandschap dat rond Breda bestond en deels nog bestaat. Daarbij probeer ik de materie wat te ordenen door onderscheid te maken tussen de meer bescheiden particuliere landgoederen en de veel grootschaliger elementen die we bij de prinselijke domeinen tegen komen. Ook de inschakeling van de landgoederen in de belevingswereld van de omwonenden probeer ik te schetsen. Aan het slot peil ik naar de wisselwerking tussen prinselijke en particuliere landgoederen, en naar de plaats die het Bredase landgoederenlandschap in neemt te midden van ontwikkelingen elders in de Nederlanden.

Het landgoederenlandschap rond Breda is door mij niet tot op de bodem uitgezocht. Veel valt nog te doen. Zo zou geprobeerd kunnen worden om van alle landgoederen een volledige eigenarenlijst samen te stellen en na te gaan welke band die mensen hadden met de stad Breda, wie het landgoed vorm gaf en wanneer dit gebeurde. Ook zou systematisch gezocht kunnen worden naar afbeeldingen van gebouwen, tuin- en parkaanleg van landgoederen op verschillende momenten in de tijd. Op grond daarvan kan meer in detail nagegaan worden in hoeverre de streek rond Breda wat de stijl van gebouwen, tuinen, parken en landschapsinrichting voor of achter liep bij ontwikkelingen elders. Bij dat "elders" moet dan vooral ook de streek om Antwerpen meer dan nu in de beschouwing betrokken worden. Voor een dergelijk onderzoek is in ieder geval op het stadsarchief van Breda heel veel materiaal beschikbaar.

Ook bij andere steden kwamen landgoederenlandschappen voor. In de Nederlandse literatuur doet men het graag voorkomen alsof vooral de omgeving van Amsterdam, Den Haag of Utrecht met landgoederen bezaaid lag.[4] In Noord-Brabant liggen er nog al wat landgoederen ten zuiden van 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom, en rond Breda. Het voor Breda meest nabije en bij velen ook wel "onbewust" bekende voorbeeld van een landgoederenlandschap is dat rond Antwerpen. In de zestiende eeuw, toen deze stad een fenomenale economische en demografische bloei doormaakte, maten vele rijk geworden handelaren zich adellijke allures aan. Daarbij hoorde ook een "kasteel" even buiten de stad. Zelfs toen het met Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw slechter ging, bleef deze drang duidelijk bestaan. Het resultaat was een uitgestrekt landgoederenlandschap om die stad, met buitenplaatsen die variëren van enkele echte oude kastelen, over zeventiende of achttiende-eeuwse mini-Versailles tot de meer (neo-)barokke bouw van de negentiende eeuw.

Ook bij Antwerpen geldt dat het landgoederenlandschap als zodanig niet beschreven werd. Maar in 1985 verschenen drie delen in de reeks "Bouwen door de eeuwen heen" betreffende het arrondissement Antwerpen.[5] Daarin zit een mooie kaart van de landgoederenzone rondom Antwerpen. De landgoederen worden evenwel vooral afzonderlijk besproken, waarbij de nadruk op architectuur en tuinaanleg valt. Toch kunnen we daarin wat hoofdlijnen vinden waarvan de toepasbaarheid op het Bredase bekeken kan worden.

De meeste 'Antwerpse' gebouwen vertonen een conglomeraat van stijlen, verbouwingen en restauraties. Alleen uit de achttiende en negentiende eeuw zijn nog enkele exemplaren vrij gaaf bewaard gebleven. In "Bouwen door de eeuwen heen" maakt men het volgende onderscheid: "kastelen" zijn voornamelijk de voormalige heerlijke nederzettingen; "buitenplaatsen" of "lusthoven" zijn dan landelijke herenhuizen met park. We zullen zien dat dit onderscheid weliswaar aansluit bij het spraakgebruik, maar overigens overbodig is. Bovendien miskent de nadruk op het hoofdgebouw dat aan kastelen en buitenplaatsen vaak veel grond verbonden was: het waren landgoederen!

Een aantal landgoederen vindt zijn oorsprong in de middeleeuwen. Ridders bouwden een versterkte woning op hun grondbezit dat in heel wat gevallen het centrum was van een heerlijkheid, waarvan de omvang uiteen kon lopen van enkele tientallen hectaren tot een hele reeks dorpen. In hun oudste vorm zijn de versterkte woningen niets meer dan een woontoren, gebouwd op een soms verhoogd en in ieder geval omgracht perceel. In Brecht, in Schoten en tot voor kort in Zondereigen bleven woonheuvels (mottes) bewaard. Van ridder-zijn alleen kon niet geleefd worden. Bij de woontoren was in de regel een "neerhof" met boerderij. Dit duo, woontoren en neerhof, was het centrum van het bezit, waartoe in de regel enkele (twee of drie) direct door de heer geëxploiteerde hoeven behoorden, die in de veertiende eeuw tot grote verpachte hoeven evolueerden. Op de neerhof werd dan later een meer geriefelijk huis voor de heer gebouwd, indien niet de woontoren zelf als woning herbouwd werd. Ook werd de toegang tot de neerhof wel uitgebouwd tot een

poorttoren, uiteraard met valbrug. Tot in de zestiende eeuw bezaten de kasteelcomplexen een gesloten, doorgaans rechthoekige of vierkante vorm, waardoor ze beter verdedigbaar waren. In de Tachtigjarige Oorlog, en zelfs al voordien door Maarten van Rossem, werden er heel wat vernield. In enkele gevallen verviel het oude kasteel en werd daarnaast een nieuw gebouwd. Wat er overleefde heeft sindsdien nog heel wat "moderniseringen" doorgemaakt.

Tot zover de landgoederen die uit "echte kastelen" voortkwamen. Genetisch hiermee nauw verwant zijn de uitgebouwde pachthoeven van allerlei grootgrondbezit. Op zo'n pachthoeve, maar ook wel op een boerenschans, werd dan een speelhuis gebouwd, dat later uitgebouwd werd tot een heus kasteel. Het kasteel van Westmalle is hiervan een voorbeeld. In vele gevallen leidde deze ontwikkeling tot een verschuiving. De hoeve, die ooit verrijkt werd met de bouw van een speelhuis, werd van het terrein verbannen naar de rand van het bezit. Koeien, mest, vliegen en boerenvolk werden door de hoge heren kennelijk als gezelschap niet zo op prijs gesteld. Maar als tegen 1800 de heren hun agrarische experimenten gaan doen, mag de hoeve weer aan huis komen: dan is beter toezicht mogelijk.

Het heerlijk stelsel, dat de bakermat van de kastelenbouw was, leverde een uitgebreide plattelandsadel op, die tot in de dertiende eeuw groot aanzien genoot. Met de opkomst van de steden komt er een verschuiving in het voordeel van verrijkte stedelingen. Macht en aanzien worden niet langer uitgedrukt in grondbezit, maar in geld. Deze nieuwe rijken verwerven titels, kopen heerlijke rechten en verdringen de oude grondheren uit hun vroegere posities. Sommige van deze rijke patriciërs komen op die manier in het bezit van een heerlijkheid en worden kasteelheer. Vele anderen schaffen zich een tweede verblijf, speelhof of buitenplaats aan in de zone om de stad. Afhankelijk van het vermogen van de eigenaar blijft die buitenplaats een eenvoudige hoeve, of wordt hij een waar juweeltje van pronklust en smaak. In dezelfde periode verliezen ook de bestaande kastelen hun weerbaar karakter en worden ze verbouwd tot aangename woningen. De ontwikkeling van beide sporen, oud kasteel of nieuw buiten, gaat steeds meer parallel lopen.

Dat geldt ook voor de vormgeving van het landschap. De tuin- en parkaanleg diende evenzeer om de rijkdom van de eigenaar te weerspiegelen als de rijkdom van de gebouwen. De middeleeuwse tuin was eerder beperkt van omvang en besloten van karakter. Vanaf de zestiende eeuw werden de tuinen groter en opener. Uiteindelijk zouden ze uiteenvallen in een echte tuin en een meer parkachtige aanleg. Waar de eigenaar een uitgestrekt grondbezit had, kon hij tot zeer grote landschapsreconstructies komen. Daarbij werden volgens de mode van de tijd bossen, sierweiden, dreven en waterpartijen aangelegd. Het park bij het kasteel van 's-Gravenwezel besloeg een gebied dat tot vijfhonderd meter breed was en had een centrale dreef van 6500 meter lang! Bij een dergelijke luxueuze aanleg hoorde ook de bouw van bijgebouwen als orangerieën, tuinpaviljoenen, theekoepels, ijs- en grafkelders.

In de negentiende eeuw voegt zich een nieuwe categorie mensen bij de landgoedbezitters en -bouwers: de nieuwe rijken van de industriële revolutie en de koloniën. Zij verwerven bestaande buitenplaatsen en laten die moderniseren, of bouwen weer nieuwe, met als kern een "kasteelachtige woning". De bouwgeschiedenis van

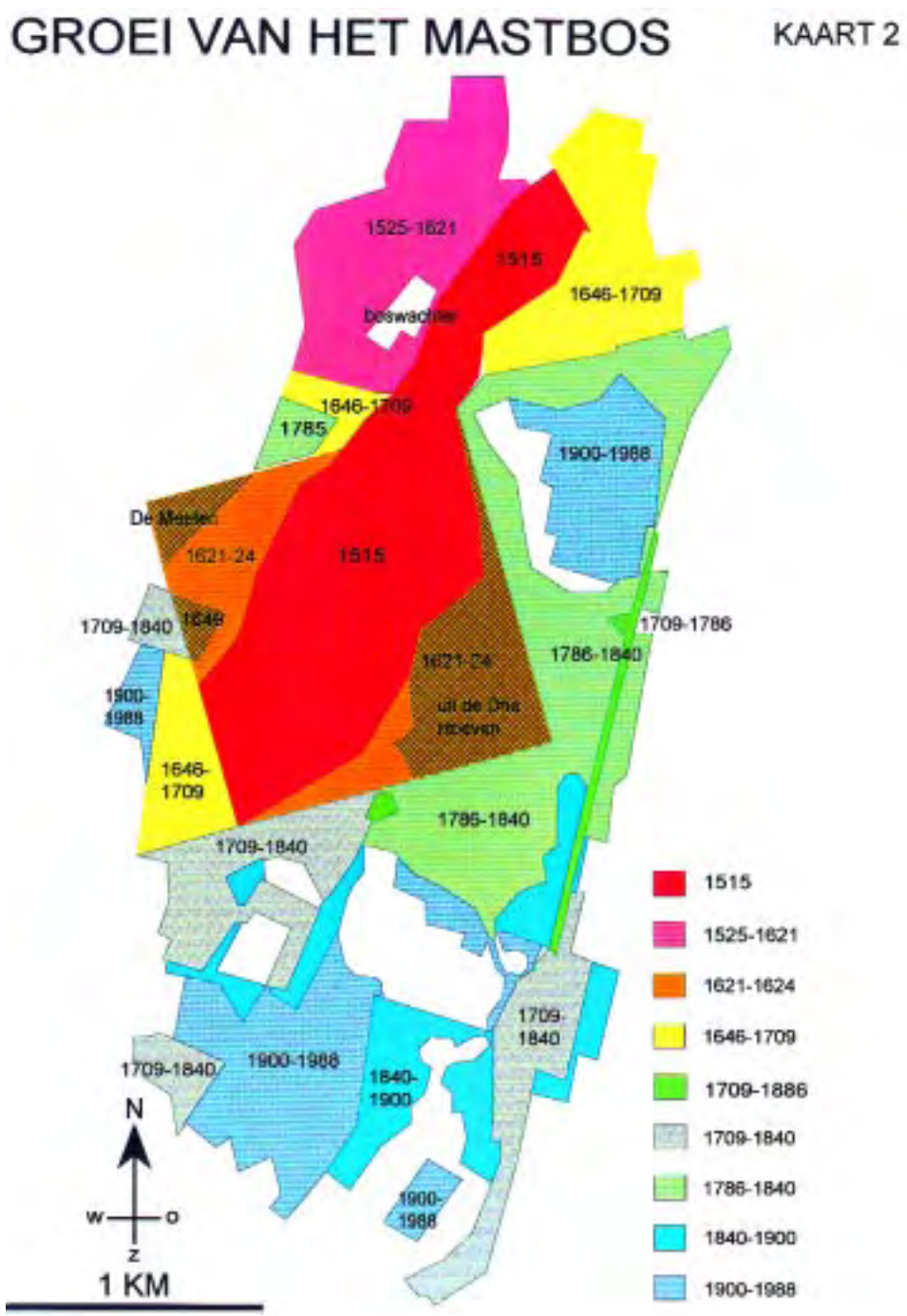

2. Groei van het Mastbos.

kastelen en buitenplaatsen in de zin van uitgestrekte nederzettingen met park en aanhorigheden, eindigt met de Eerste Wereldoorlog.

Dat alles betrof de omgeving van Antwerpen. Wat kunnen we van de daar beschreven processen rond Breda herkennen? Achtereenvolgens gaan we in op de oorsprong van de landgoederen, hun persoonlijke binding met de stad, hun ruimtelijke opbouw en ruimtelijke binding met Breda, en de wijze waarop de landgoederen de "mode" op landgoedgebied volgden. De ligging van de landgoederen is aangegeven op kaart 1.

Het landgoederenlandschap rond Breda kunnen we opgebouwd denken uit twee elkaar aanvullende systemen. Het ene systeem is dat van de particuliere landgoederen; het andere dat van het als een super-landgoed op te vatten geheel van speciaal ingerichte domeingoederen van de heren van Breda, de prinsen van Oranje. De prinselijke landgoederen zijn veel uitgebreider dan de particuliere en deels ook luxueuzer uitgewerkt. Bovendien valt in de prinselijke landgoederen de nadruk meer op bos en bij de particuliere landgoederen meer op landhuis, tuin en park. We zullen hier eerst de particuliere landgoederen behandelen en daarna de prinselijke. Daarna zullen we nagaan hoe beide systemen op elkaar aansloten en op elkaar invloed uitoefenden.

3 De particuliere landgoederen rond Breda

Oorsprong

Ook rond Breda gaan heel wat landgoederen terug op oude ridderlijke goederen: de oude heerlijkheden met hun versterkingen. Het kasteel van Breda en de heel wat eenvoudiger kasteeltjes van Burgst, Gageldonk, De Emer, Ten Houte, Bouvigne, Daasdonk, Koekelberg, Oudhof Ulvenhout en IJpelaar behoren tot deze categorie. Met tien stuks is dat geen slechte score. Daarbij moet bedacht worden dat de aan deze kasteeltjes verbonden pachthoeven vaak bijzonder groot waren: veertig hectare per hoeve of meer was niet ongewoon.[6]

Ieders ontwikkeling was nogal verschillend. Het kasteel van Breda was een echt groot en zwaar kasteel van regionale betekenis, met pal er naast vanaf 1531 het Valkenberg als grote tuin. Het Liesbos, het Mastbos deels, het Sterre- of Ruitenbos, het Ulvenhoutse Bos, het Sint Annabos, het Speelhuis, en de Kleine en Grote Warande moeten als afgelegen en soms grote onderdelen van dit geheel beschouwd worden. We komen daar nog op terug bij de bespreking van de prinselijke landgoederen.

Te Burgst stond rond 1300 een omgrachte houten woontoren, die omstreeks 1500 vervangen werd door een stenen kamer. Deze werd verwoest in het beleg van Breda in 1624-1625. Tot 1790 was er voor de heer geen verblijf op Burgst, maar toen werd er het huidige landhuis gebouwd. Een deel van de akker werd omgezet in park. Tussen 1624 en 1790 was het landgoed blijven bestaan. Burgst had aanvankelijk drie, later twee hoeven.[7] Van het oudste kasteel van Gageldonk weten we niet meer dan dat het in 1320 een "woninge" was, waarbij toen vermoedelijk drie of vier grote hoeven hoorden. In de vijftiende eeuw was er een omwaterd kasteel met

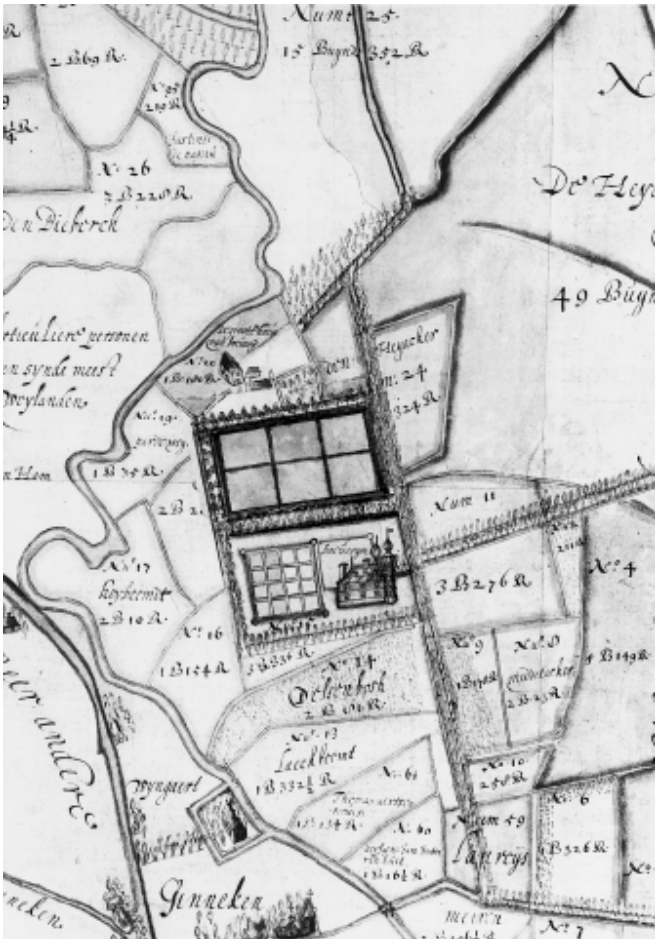

3. Bouvigne met de Grote Hoeve en de Wijngaard (Valkrust) te Ginneken in 1621. (Zuiden boven).

voorhof, dat herbouwd lijkt te zijn rond 1520. Tot die bouwperiode behoren de nog bewaarde poorttoren en de kapel, alsmede het in 1572 door de watergeuzen afgebrande hoofdgebouw.[8] Het kasteeltje De Emer ontstond in de vroege vijftiende eeuw op een afgesplitst onderdeel van Gageldonk. Het overleefde de oorlogen. Het werd in 1856 afgebroken na een lange twist tussen erfgenamen. Het hout van de vele bossen, lanen en dreven werd verkocht en gekapt, zodat het landgoed weer een gewoon boerenlandschap werd. Balken en stenen uit het kasteel zijn gebruikt voor de herbouw van de molen de Vier Winden in Breda. De balken zijn vervolgens terecht gekomen in de molen De Korenbloem in Ulvenhout![9]

De "burcht" van Ten Houte was een eenvoudig object zoals Burgst. Het was het centrum van de heerlijkheid Ten Houte in Princenhage, die in 1457 door de heer van Breda opgekocht werd. Sindsdien was er aan een verblijf voor de heer aldaar geen behoefte en verviel het "kasteel" tot een slechte wei met grachtresten, die rond 1970 middels het omscheppen met een dragline "verbeterd" werd. De histori-

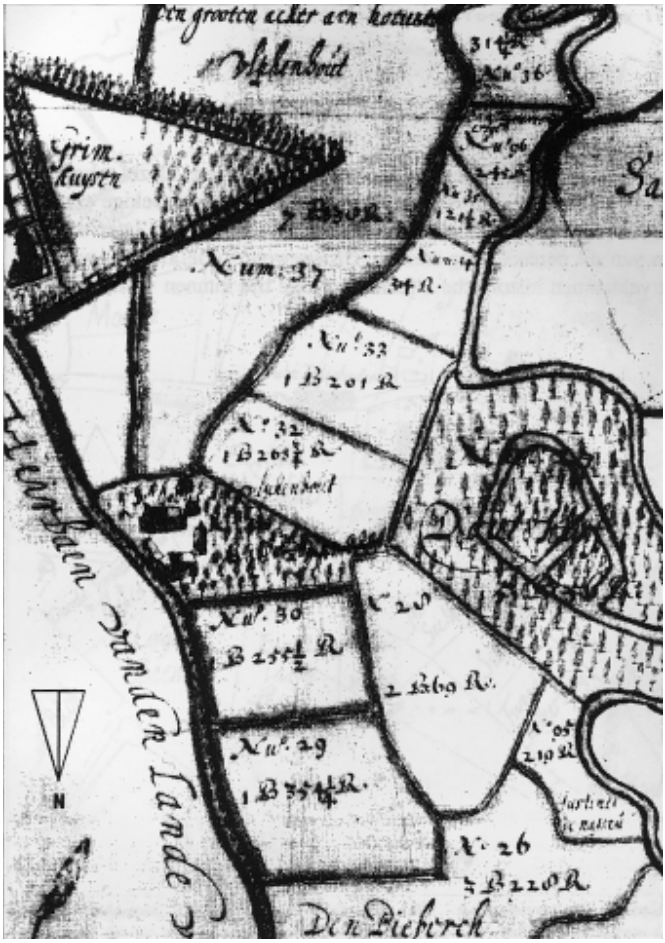

4. Het Oud Hof, de Prinsenhoef en Grimhuizen te Ulvenhout in 1621. (Zuiden boven).

sche informatie verdween aldus wel uit de bodem! Er bleef slechts één domeinhoeve, de Prinsenhoeve in het Hout, over. Deze hoeve ligt bij de haakse bocht in de dr. Batenburgweg tussen Princenhage en het Mastbos.[10] De andere domeinhoeven waren al eerder in de vijftiende eeuw afgesplitst.

Op Bouvigne huisde in de vroege veertiende eeuw een ridder "van der Boverien", die geregeld in het gevolg van de heren van Breda aantrad. Tot het goed hoorden twee hoeven. Als hoofdgebouw was rond 1540 een geheel nieuw stenen huis gebouwd, dat omgracht werd.[11] In 1611-1614, in het Twaalfjarig Bestand, werd het verbouwd of herbouwd tot het huidige gebouw. Toen werd ook het neerhof gebouwd. Vanuit de poort werd een lange dreef tot aan het toenmalige Mastbos aangelegd. Deze dreef werd tijdens de belegeringen van Breda verwoest en nadien opnieuw aangelegd. De nieuwe dreef ligt iets gedraaid ten opzichte van de oude en loopt door tot de Overase Weg.[12] Daasdonk was een bezit waaruit later de hoeven Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis afsplitsten. Die hoeven kwamen in

handen van aanzienlijke Bredanaars die ze tot buitenplaatsen uitbouwden. Bij de Blauwe Kamer werd in 1927 zelfs nog een groot landhuis gebouwd, dat het centrum van het jongste landgoed bij Breda werd. Daasdonk zelf had een heus kasteeltje vlak aan de Mark, met vanaf 1700 een landschappelijke structuur die er zijn mocht: 500 bij 1650 meter[13]! Koekelberg, aan de andere kant van de Mark, was ook een heerlijkheidscentrum. Het is onduidelijk of daar een "burchtje" bij hoorde. Wel werd er in de achttiende eeuw met een landschapsplan begonnen en er verrees een landhuis, maar alles duurde maar kort.[14]

De Ulvenhoutse Prinsenhoef was een oude Thornse boerderij, die in de dertiende eeuw in handen kwam van de heer van Breda. De hoeve was vermoedelijk voordien al een exploitatiecentrum voor de Thornse goederen in het Markdal. De heer van Breda maakte er een heerlijkheidscentrum van. Achter de hoeve aan de Mark lag het Oud Hof: een tweetal omgrachte percelen, waarin we de eilanden van woontoren en neerhof kunnen herkennen. Deze heerlijkheid was tussen 1303-1342 in de regel in handen van naaste familie van de heer van Breda. Nadien was er slechts de hoeve die door de Bredase domeinen verpacht werd. In de zestiende eeuw werden de omgrachte percelen als boomkwekerij voor het Mastbos gebruikt. Bij de Markkanalisatie bleef het perceel gespaard, maar de wegenplannen langs Ulvenhout vormen een nieuwe bedreiging.[15] Mogelijk is het huis Grimhuizen te Ulvenhout de "opvolger" van het kasteeltje in het Markdal geweest. De oorsprong van dat huis is overigens duister.[16]

Ook IJpelaar was een heerlijkheidje met een ridder en vermoedelijk een kasteeltje. Over de vroegste geschiedenis ervan is weinig bekend. Het kasteeltje bleef tot in de negentiende eeuw bestaan, zij het sterk verbouwd en vernieuwd. De landgoedaanleg met lange rechte dreven dateert van voor 1669.[17] Het seminarie zette de landgoedtraditie waardig voort. Tot dit goed hoorden ook boerderijen, waarvan er nog enkele bestaan.[18]

Wat de ligging in het landschap betreft hebben de oude kernen van deze tien vroege landgoedkernen gemeen dat ze op de flanken van beekdalletjes liggen, of zelfs in de beekdalbodem. Die ligging werd uiteraard ingegeven door de vereisten van een hoog- of laatmiddeleeuwse versterking: een betrouwbare watervoorziening voor de grachten. Opvallend is dat alleen De Emer wel "hoog" lag. Dat kasteeltje werd gebouwd bij een hoeve die tot ca. 1400 bij Gageldonk hoorde en heeft dus niet een oude versterking als basis.

De categorie "nieuwe stichtingen" rond Breda kan gesplitst worden in bestaande boerderijen die tot landgoed werden verheven, en compleet nieuwe ontginningen met landgoedkarakter. Tot groep van uitgebouwde hoeven behoren: IJzer Hek, Rustenburg (bij De Emer in Princenhage en aan de Hoolstraat bij Teteringen), Heilaar, Zuilen, Vinkenburg, Lindenburg, Zoudtlandt, Hazard, Elzenburg onder Princenhage; Hondsdonk, Valkenberg, Wolfslaar, Valkrust, Vrederust, Blauwe Kei, Weilust, Charlottenburg in Ginneken en Heusdenhout; Bergvliet en Drieweg onder Terheijden. De uitgebouwde boerderijen lagen alle op hoge delen van het vroeg in cultuur gebrachte landschap. De compleet nieuwe ontginningslandgoederen lagen uiteraard buiten het oude cultuurland, op plaatsen waar tot in de zestiende of zeven-

5. Lindenburg te Princenhage in 1909.

6. Zoutland te Princenhage in 1969.

tiende eeuw nog wildernis was. Ze werden aangelegd zowel op hoge ruggen, als in moerassige laagten daartussen.

Vooral Brekelmans heeft voor een aantal van deze landgoederen de ontwikkeling geschetst. Vaak was die ontwikkeling als volgt. Een bestaande hoeve kwam in handen van een rijke Bredanaar, die er een herenkamer liet in- of aanbouwen. De omgeving van de hoeve werd veraangenaamd door wat tuinaanleg en zo mogelijk parkaanleg. Waar mogelijk mochten de dreven weer niet ontbreken. Maar de eigenaar wilde meer: de herenkamer werd vergroot en eventueel tot een apart huis uitgebouwd, net zo als bij Antwerpen werd opgemerkt. In een aantal gevallen werd de boerderij van zijn eigen erf verbannen. Dit kon de basis zijn van een splitsing in "Groot en Klein".

Dan zijn er nog wat uitzonderlijke gevallen. Bij Terheijden stond er een middeleeuws fort langs de Mark, het "Blokhuis". Het werd later een omgracht landhuis. Iets dergelijks deed zich voor in Lies in Princenhage. In de vijftiende en zestiende eeuw werd daar een "blokhuis" vermeld.[19] Op die plek of daar niet ver vandaan zien we veel later het landgoed Zoudtlandt verschijnen. Ten zuiden van de stad Breda werd in de late vijftiende eeuw het klooster Vredenberg gebouwd. In de Tachtigjarige Oorlog werden de religieuzen verdreven en werd het klooster verwoest. Nadien ontstond er in die omgeving een landgoed met twee kruisende dreven, een typische tuinaanleg en enkele hoeven.[20] Het omgekeerde gebeurde te Oosterhout. Daar werden de uit Breda verdreven norbertinessen (Kloosterkazerne) gehuisvest in het landgoed of "slotje" De Blauwe Kamer, dat nog steeds hun klooster is.[21]

Ten zuiden van Valkrust verrees in de zeventiende eeuw het landhuis Buistelberg dat in de negentiende eeuw Mon Plaisir zou heten. Het was een buiten van een kapitein van de vesting Breda.[22] Anneville is een negentiende-eeuwse constructie van Prosper Cuijpers van Velthoven, een beruchte archievendief uit de vorige eeuw. Hij kocht van verschillende mensen een groot aantal percelen aan en bouwde op het aldus geformeerde nieuwe bezit een landhuis, waarna ook een park aangelegd werd.[23]

Tot de categorie ontginningslandgoederen moeten Bosdal en Mastland op de Overveldse Heide (1650)[24], Bouwlust, Zuurland, Boomkensberg (1771) in Princenhage[25], Vloeiweide, St.-Michielspolder en de Buikse Hoef op de heide tussen Princenhage en Rijsbergen[26], Luchtenburg op de Strijbeekse Heide (vroege zestiende eeuw)[27], De Leeuwerik op de Bavelse Heide tegen het Nieuwbos (1549-65)[28] en Laanzicht achter Teteringen[29] gerekend worden. Luchtenburg is van deze reeks de enige die uit de bloeiperiode van de zestiende eeuw stamt, de andere zijn van na 1648. Eigenlijk zouden ook het Bavels Broek en de Aard van Princenhage[30] tot deze categorie gerekend moeten worden. Daar werden rond 1650 woeste gronden ontgonnen en op een landgoedachtige wijze ingericht. Maar er was geen landgoedorganisatie en geen "huis": de gronden werden verkocht.

Er zijn meer "randgevallen". Het is soms niet eenvoudig om uit te maken of een hoeve een herenkamer had. Zonder zo'n element kan een boerderij wel een groot bedrijf zijn, maar toch niet als "landgoed" of "buiten" aangemerkt worden. Het minimale "buiten" lijkt te bestaan uit een hoeve-met-herenkamer die door ste-

7. Valkrust te Ginneken in 1968.

delingen verpacht wordt en waarop de verpachter in de zomer komt wonen. Zo'n buiten heeft vaak een wat grotere tuin en een oprijlaantje met een mooi hek. De rest is boerenland. Een ander randgeval zien we in de 'mislukte landgoederen'. De families Montens en Marnix verzamelden rond de grens tussen Princenhage en Rijsbergen wel een grootgrondbezit, maar uiteindelijk bouwden ze er toch geen landhuis. Ook de negentiende-eeuwse "villa's", opzichtige woonhuizen met parkachtige tuin die in Ginneken al vanaf 1840 voorkomen, vormen randgevallen die ik wel bij de landgoederen en buitenplaatsen zou willen rekenen omdat ze - zij het in het klein - toch in die traditie wortelen en wel degelijk tot een resultaat leidden. Dit temeer omdat in de negentiende eeuw een beweging op gang kwam om de landgoederen - die tot dan vooral 's zomers bewoond werden - permanent te gaan bewonen.[31]

Persoonlijke bindingen met Breda

De heer van Breda, met zijn machtige positie in de streek en zelfs in het land, was uiteraard een bezitter van buitengewone proporties. De andere landgoedbezitters waren duidelijk van mindere betekenis, al waren ze wel de mede-dragers van het landgoederenlandschap rond Breda.

De eigenaren van de landgoederen met een middeleeuwse achtergrond behoorden aanvankelijk tot de landadel, net als rond Antwerpen. Van een aantal van hen is

8. Motte op 't Goed van Brecht te Brecht 1988.

bekend dat ze al voor 1500 ook binnen de stad een woning hadden. Toen het hof van de heren van Breda nationale betekenis kreeg (al vóór 1500 waren zij o.a. stadhouder voor veel van de Nederlanden!), trok dat tal van edellieden aan, die voor hun status zowel binnen als buiten de stad een aanzienlijk huis moesten hebben. Zelfs de heer van Zevenbergen meende er goed aan te doen om vlak bij de stad een buiten te kopen (Valkrust)! In sommige zestiende-eeuwse pachtcontracten vinden we dat de verpachter voor zich in de hoeve ruimte reserveert.[32] Het Antwerpse voorbeeld zal daarbij zeker gewerkt hebben. Tijdens en vooral na de Tachtigjarige Oorlog verdwijnt die groep, maar ze wordt vervangen door hoge militairen van het garnizoen. Ook enkele vooraanstaande burgers, zoals de brouwers, mengen zich in dit gezelschap.[33] Na 1800 treedt een verdere verburgerlijking op en nemen ook Zuidnederlandse adel, kolonialen en industriëlen een aandeel.

De ruimtelijke structuur van de landgoederen bij Breda

Van de ruimtelijke structuur van de landgoederen van vóór 1500 weten we niet veel meer dan waar het huis en de hoeven lagen. Of die elementen onderling ver-

bonden waren met gewone boerenpaadjes of met deftige dreven, is onbekend. Evenmin is iets bekend van tuinen en parken. Gezien de meningen over de middeleeuwse tuinen in de literatuur[34], waren er waarschijnlijk binnen de "muren", dat zal meestal betekend hebben: binnen de grachten van hoofd- of neerhof, minstens een kruidentuin voor de keuken en wellicht ook een besloten siertuintje. Al even onzeker is de aanwezigheid van visvijvers ergens op het grondbezit.

Vanaf 1500 zien we de eerste nieuwe grotere vormen optreden. Het Mastbos werd vanaf 1515 aangelegd, het Sint Annabos tussen 1551 en 1564. Of daarbij al aan een bepaalde vormgeving gedacht werd, is onbekend. De kaart van 1621 wijst niet op zo'n vooropgezet plan.[35] Wel hadden beide bossen een centraal pad: respectievelijk het Eeuwiglaantje en de Royaal Dreef. Bij de inrichting van het Valkenberg, de tuin vlak naast het kasteel van Breda, werd daarentegen vermoedelijk wel de jongste mode gevolgd. We weten verder alleen dat in het midden van de zestiende eeuw bij Vinkenburg een laan aangelegd werd[36] en dat Heilaar en De Emer vóór 1624 al een landgoedkarakter had met lanen van hoge bomen. Andere vroege buitenplaatsen waren Zuilen, de Wijngaard (Valkrust) en Bouvigne. Het inzetten van de Tachtigjarige Oorlog zal de verdere ontwikkeling van de landgoederen wel tegengehouden hebben.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand lijkt een groot aantal landgoederen opgeknapt of opgericht te zijn, maar pas vanaf 1646 kon men met een gerust hart in de buitengoederen investeren. Het spel van onderling loodrechte dreven, met bij voorkeur een dreef gericht op een toren, zoals dat al bij Bouvigne en later in de prinselijke bossen getoond werd, werd ook opgevat door particuliere landgoedbezitters. We vinden het op Vinkenburg (toen nog de Drie Schouwen geheten), op Heilaar, op Valkenberg en Hondsdonk, op het landgoed dat gevormd werd uit het oude klooster Vredenberg. Gageldonk en De Emer werden door een onderling gerichte dreef verbonden. Anderen volstonden met een oprijlaan naar een van 's-heren beplante dreven: bijv. Zuilen, Valkrust. In deze periode werd de Galderseweg aangelegd als een 3,5 kilometer lange kaarsrechte "allee", waarop Nieuwenhuis, Blauwe Kamer en Schoondonk met kortere dreefjes aansloten.[37] De ontginningslandgoederen Bosdal en Mastland uit de jaren 1646-1650 kregen een vergelijkbare inrichting die een gebied van 1,5 bij 2 kilometer beslaat. We weten dat de verkaveling van deze projecten meestal door landmeter Christoffel Verhoff uitgezet is. Deze landmeter was in opdracht van dezelfde initiatiefnemer ook betrokken bij de verkaveling van het Bavels Broek (naast IJpelaar) en De Aard (tussen Hazard en 't Hout). De inrichting van die gebieden lijkt sprekend op die van Bosdal en Mastland: loodrecht kruisende beplante dreven met daartussen ruime vakken met landbouw-, weide of bosgrond. We mogen deze gebieden daarom wel tot het landgoederenlandschap rekenen, al hoort er geen echt landgoed bij.

Ook nadat de hausse van 1650 overgewaaid was, bleef de traditie van op de toren van Breda gerichte dreven bestaan. Alhoewel niet altijd duidelijk is wanneer die dreven aangelegd werden, vinden we ze bij onder andere Vrederust en Wolfslaar. Zelfs de plaatskeuze voor nieuwbouw werd er door beïnvloed: het nieuwe huis van Burgst werd in 1790 zó geplaatst, dat vanaf het bordes, precies boven de kapel van Gageldonk de toren van Breda te zien is.

9. Boerderij op Hondsdonk te Ginneken in 1980/1989.

Binnen het schootsveld van de vesting Breda, waar eigenlijk geen permanente gebouwen opgetrokken mochten worden, deed zich een afgeleid fenomeen voor: tuinen en koepels. Het gaat dan om een eenvoudig gebouw, een huisje of een theekoepel, met daarbij een fraaie tuin. Het geheel werd met een haag omgeven. Mogelijk moeten hiertoe ook de kolfbanen en de rijker uitgebouwde herbergen gerekend worden.[38]

Slechts enkele landgoederen waren groot genoeg om een meer uitgebreide structuur te kunnen ontwikkelen. Het fraaiste voorbeeld is wel Daasdonk. Daar werd rond 1700 door de toenmalige eigenaar Lauder een geheel nieuwe structuur aangelegd. Hij herbouwde het huis, dat later in de volksmond "Ladderkasteeltje" zou heten. Deze Schotse eigenaar bouwde er nog twee boerderijen bij (de Schotse Hoeve en de Drie Zwaantjes) en hij legde een 1650 meter lange dreef aan. Deze heeft geen herkenbare richting, maar hij staat loodrecht op de dreef die recht op het kasteeltje aanloopt en aan de andere zijde uitzag op de toren van Rijsbergen. Ten zuiden van het kasteeltje werd een 500 meter brede structuur van lanen aangelegd: de Schotse Polder. Ook Hazard kreeg een fraaie structuur: een rechthoek van 500 x 500 m., met het huis en oprijlaan er midden in. Links en rechts ervan kwamen de beide hoeven. De vanaf 1687 aangelegde Meerselsedreef, de lange as van het landgoed van het klooster van Meerseldreef, lijkt nergens op gericht te zijn. Maar als we de lijn doortrekken, loopt die wel precies over de Pekhoef in Ulvenhout. Die boer-

derij was een van de bezittingen van de vrome schenker die de stichting van het klooster mogelijk maakte. Toeval? De hoeve zal vanuit de dreef niet te zien geweest zijn, de afstand is vijf kilometer.

Zo ver valt na te gaan was het in de zestiende eeuw gebruikelijk om het landhuis met een gracht of gracht-achtige vijver te omgeven. Heilaar, Zuilen, Burgst, De Emer, Gageldonk, De Wijngaard (nu Valkrust), Bouvigne, Daasdonk, IJpelaar, Drie Schouwen, Schoondonk en Blauwe Kamer laten zich zo als zestiende eeuws (of eerder) herkennen. De landhuizen die na de Tachtigjarige Oorlog opgericht werden moesten het in de regel zonder zo'n gracht doen. Er werden wel waterpartijen aangelegd, maar die kregen veeleer de vorm van echte pleziervijvers.

Het is mogelijk dat er op Luchtenburg bevloeiingswerken zijn aangelegd. Een kaart uit 1713 laat zien hoeveel aandacht aan de waterhuishouding van het gebied besteed was: overal liepen sloten en het geheel waterde door de Chaamseweg heen noordwaarts af op de Chaamse Beek. Er zijn echter geen aanwijzingen dat ergens water "van boven" ingelaten werd, of het moeten tot vijvers omgevormde rijten geweest zijn. De vijvers heten in de bronnen echter eerder visvijvers te zijn dan oude rijten. Op het landgoed blijken heel wat sloten tussen dammetjes te lopen, wat elders wel als een kenmerk van gerichte bevloeiing gezien wordt.[39] In de omgeving van Breda zijn dergelijke bevloeiingswerken alleen van het landgoed de Vloeiweide (op de grens van Rijsbergen met Breda/Princenhage) bekend. Die dateren uit de negentiende eeuw, toen vloeiweiden vooral in de Belgische Kempen veel aangelegd werden.

De samenhang tussen de landgoederen met hun vaak hoog geboomte werd geleidelijk aan nog versterkt door de boombeplanting van openbare wegen. Dat is rond Breda al een vijftiende-eeuws gebruik[40] en het werd vanaf 1646 met kracht voortgezet. Volgens de topografische kaarten van 1840 waren toen bijna alle meer belangrijke openbare wegen beplant met grote bomen. Bij de rijkswegen was dat vanaf 1810 reeds de standaardvorm. De dreven en oprijlanen van de landgoederen haakten op deze lanen aan, zodat het net van lanen en dreven zich helemaal kon sluiten. Dit heeft mee bijgedragen aan de roem van de omgeving van Breda als aangenaam landschap. Met vrij eenvoudige middelen is deze traditie weer op te nemen: zorg voor een samenhangend net van lanen en geef de bomen de kans om groot te worden.

Bosbouw

Valkenberg

In 1770 werd in een testament een 30 jarig kapverbod op Valkenberg ingesteld. Vermoedelijk was kort voordien een bijzondere inspanning op het gebied van boomplanting gedaan. Het verbod kon niet voorkomen dat Valkenberg een opvallende ontwikkeling tegemoet ging. Vanaf 1772 was Valkenberg in handen van Benjamin baron van der Borch (eigenaar vanaf 1784). Benjamin gaf Valkenberg een nieuw gezicht: een demonstratie-landgoed. Hij begon in 1772 met de herbouw van het oude huis en de herinrichting van het landgoed. In 1803 beschikte men er over vijf tot zes melkkoeien, vijf tot zes trekossen, zes jonge ossen en vaarzen: mest ge-

noeg om dennenbosjes in akker om te zetten. Andere dennenbosjes werden hakhout. Op het landgoed werden beuken, eiken, essen, berken aangeplant. Buis stelt dat in Nederland vanaf midden achttiende-eeuw uitheemse populierensoorten beschikbaar kwamen.[41] Overigens werden ook de inheemse soorten pas op het einde van de achttiende eeuw stelselmatig vermeld: "populieren of abelen". De Canadapopulier[42] werd, naar wordt vermoed, kort na 1770 via Engeland ingevoerd. Rond 1780 stonden er al dikke stammen van deze populier op Valkenberg. Het Valkenberg van Benjamin van der Borch liep dus erg voorop bij de ontwikkelingen! Rond 1800 was er op Valkenberg veel bouwland en weiland. Pas na 1900 werden die terreinen merendeels bebost, zodat we Valkenberg nu vooral als een bosrijk gebied kennen.

Hondsdonk

In de jaren 1662-1663 werden bij het landgoed Hondsdonk heidevelden ingenomen om er bos van te maken.[43] Vanaf 1683 werd verder ontgonnen en vermoedelijk werden er van dan af ook dreven aangelegd. In 1750 lag er ten zuiden van de Chaamse Beek een langgerekte bomenpartij met een dreef erlangs. Ten noordwesten van de hoeven was er een hoofdzakelijk rechthoekig drevenstelsel met aansluiting op de Chaamseweg. De met dreven doorsneden terreinen waren deels bebost en deels cultuurland van de boerderij. Tussen 1778 en 1782 werd het verwaarloosde landgoed weer in orde gebracht. Er werd ook weer heide tot bos ontgonnen. Vanaf 1795 werd het gebied over de Chaamse Beek onderhanden genomen. Daar werden bossen aangeplant, gronden ontgonnen en nieuwe rechte dreven en kromme paden aangelegd. De in 1842 aangelegde smalle slingerende vijver vormde tevens de overgang tussen een vooral beboste zone aan de kant van het huis (met vele slingerpaadjes) en een grote sierweide waarin enkele kleine boomgroepen geplaatst werden. Ook het zuidoostelijke deel van het landgoed werd in deze zin aangepast. De ontginning van heide tot bos ging rond 1850 nog voort.[44] Hondsdonk werd zo tot een gebied met afwisselend bos, park en agrarische landerijen.

Luchtenburg

In 1696 was men blijkbaar doende het landgoedkarakter van Luchtenburg te versterken: voor het huis lag het "plein" en er zou nog een vijver gegraven worden naast de Mastdreef. Die Mastdreef leidde naar het vermoedelijk oudste dennenbos in deze hoek. Het landgoed werd, net als Hondsdonk, samengehouden met en doorsneden door een groot aantal dreven. Aan de kant van de Strijbeekse Heide waren de perken veelal bebost, aan de kant van de Chaamseweg lagen vooral akkers en weiden. In het midden van de negentiende eeuw zijn er op het landgoed belangrijke veranderingen doorgevoerd. Zo werd onder andere het parkje met de vijvertjes ten zuidoosten van het huis veranderd in een bos met kronkelpaadjes, waarlangs men naar de nieuwe Kruisvijver kon gaan. In 1840 waren er overigens maar twee mastbosjes: een aan het eind van de Mastedreef en een ander als een strook langs de Heistraat. Rond 1900 lijkt er wat meer naaldhout te staan en dat in verspreide opstanden tussen het loofhout. Dat mengbeeld is blijven bestaan.[45]

10. Weilust te Heusdenhout in 1960.

De Emer

Het kasteeltje De Emer kwam waarschijnlijk voort uit één van de domeinhoeven van Gageldonk. In 1408 was die hoeve een afzonderlijk bezit van Jan van Gageldonk geworden en tot 1482 bleef de hoeve in die familie. Tot 1559 was ze in handen van de familie Van Wijk en daarna van Claude Michault en vanaf 1596 Wijnant Michault. Van een "huis" De Emer is vanaf 1440 sprake. Wanneer dat een omwaterd kasteelachtig gebouw geworden is, is niet duidelijk. De financiële omstandigheden van de Michaults waren allerminst rooskleurig, zodat de bouw heel goed van voor de Tachtigjarige Oorlog kan dateren. Op de kaart van Callot is De Emer een vrij groot gebouw met twee woonlagen en een grote hoektoren, omgeven met een gracht en lanen met bomen. Vanaf 1646 werd het kernlandgoed van dertig hectare door aankoop van allerlei gronden uitgebreid tot 62 hectare. Het landgoed was toen van Hendrik Cannaerts, die ook een deel van de Overveldse Heide liet ontginnen. Een kaart uit 1653 toont een L-vormig huis met torentje in de binnenhoek, omwaterd binnen een omgracht erf. Aan de noordkant sloot er een tuin of boomgaard met centraal pad op aan en de verbindingsdreef met Gageldonk was er ook al.[46] Betrouwbare tekeningen tonen het huis later in meer detail, zodat duidelijk

11. De Emer te Princenhage in de eerste helft van de negentiende eeuw.

wordt dat er af en toe wat aan veranderd werd. Bij het huis hoorden in 1770 een beplante hof (de tuin binnen de L-vorm?), boomgaarden, moestuinen, grote visrijke vijvers, dreven en plantagieën met 523 grote eiken en veertig beuken langs de Emerweg. In de paardenstal was ruimte voor negen paarden. Rond 1800 sluit op de kasteelgracht aan de oostkant een sierlijke vijver aan, die omzoomd werd met hoog geboomte. Aan de Mark stond een fraai theehuisje dat in 1770 nog niet genoemd werd. Op het voorhof was een boerderij met portierswoning en remise. In 1770 werd daar, net als al in 1559[47], een brouwerij genoemd. In 1856 was die er niet meer. Ter weerszijden van de Gageldonkse Dreef lag een 6,5 hectare groot bos: de Laagbos. Het staande hout omvatte in 1856 linden, masten, kastanjes, Canadase en gewone populierenbomen en het nodige "zeer zwaar" hakhout. Mogelijk hadden de voorafgaande familietwisten tot verwaarlozing van het hakhout geleid. De laatste eigenaren hebben zich op het landgoed laten begraven.[48]

Zichtlijnen

Een geliefd onderdeel van de wat uitgebreidere landgoedaanleg was een laan die gericht was op een herkenningspunt op de horizon. Zo'n zichtlijn werd rond Breda bij veel landgoederen gerealiseerd. Op kaart 1 zijn de zichtlijnen en hun richtpunten

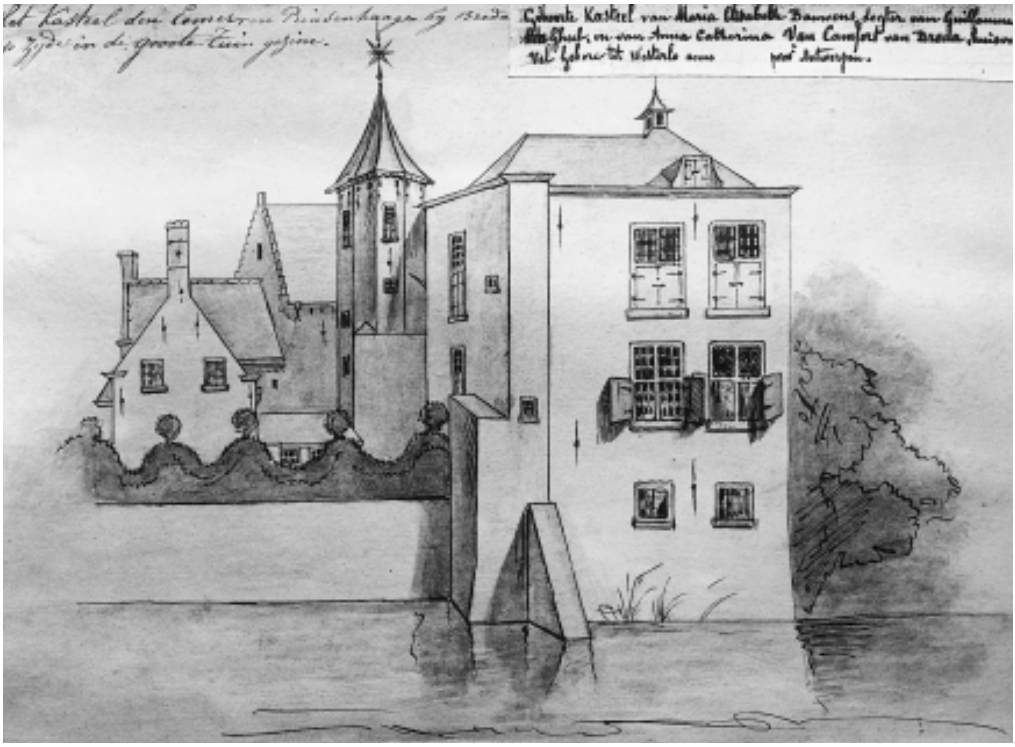

12. De Emer te Princenhage in 1780.

aangegeven. Ook bij de aanleg van de domeinbossen werden zichtlijnen toegepast. Zelfs een onderdeel van de Bredase Turfvaart volgde een zichtlijn. Vanaf 1800 werd het concept van de zichtlijnen ook toegepast bij de aanleg van de rijkswegen, te beginnen met de Napoleonwegen. Ook bij de twintigste eeuwse verkaveling op de Strijbeekse Heide diende de Bredase toren als richtpunt.

Bij de landgoederen rond Breda was de bijna 100 meter hoge Grote Toren in Breda het meest gebruikte richtpunt: een tiental zichtlijnen was er op gericht. De toren van Princenhage was met vijf zichtlijnen een goede tweede. Andere torens (Bavel, Chaam, Meer, Meerle) moesten het met ieder twee zichtlijnen stellen en die van Rijsbergen met één. De lage en tussen bomen verscholen toren van Ginneken werd niet als richtpunt gebruikt, maar het klooster van Meerseldreef wèl. De centrale dreef van de landgoedaanleg rond dat klooster was zelf dan weer gericht op de Pekhoeve in Ulvenhout. Die hoeve hoorde toe aan de stichter van het klooster. Het is echter onwaarschijnlijk dat die hoeve (een gewoon laag gebouwencomplex) van vijf kilometer ver over een cultuurlandschap vol heggen en bomen zichtbaar was. Het gaat dus om een landmetersfictie! De kapel van Strijbeek werd in de negentiende eeuw het richtpunt voor dreven van ontginningslandgoederen in Meerle.

Opvallend is dat sommige dreven blijkens hun naam gericht waren op een zeker punt, maar dat dit punt een beetje of zelfs veel naast het verlengde van de dreef lag.

13. Het IJzeren Hek te Princenhage in 1968.

Al eerder werd dit opgemerkt bij de Torendreef van Vredenberg in Boeimeer[49], maar het blijkt vaker voor te komen. De Kloosterdreef op Luchtenburg zit er ver naast (of de verkeerde dreef werd als Kloosterdreef aangewezen), de zogenaamd op de (oude!) toren van Rijsbergen gerichte dreef van Daasdonk zit er een beetje (vier graden) naast en de Chaamse Dreef van Hondsdonk weer wat meer. Blijkbaar ging het in deze gevallen meer om het idee om een "torendreef" te hebben, dan om de werkelijkheid. Overigens moet bedacht worden dat zo'n zichtlijn alleen "werkt" wanneer de dreef kort is. Een lange dreef zal, zodra de bomen groot geworden zijn, aan het einde vrijwel geen uitzicht meer bieden. Vermoedelijk werkte het concept van de richtlijnen vooral bij de pas aangeplante dreven, waarmee de eigenaar pronkte: kijk eens hoe mooi ik mijn landgoed ingericht heb!

Naamsveranderingen

Bij een deel van de landgoederen rond Breda trad een naamsverandering op. Is daar enig systeem in te ontdekken? De naamsverandering heeft deels te maken met een functieverandering. Zo werden de aloude Emelenberg en Hartelse Bergen na ingebruikname als konijnenwarande tot Kleine en Grote Warande. Boerderijen die

14. Tuinornament bij het IJzeren Hek te Princenhage in 1969.

een buiten werden, werden na verloop van tijd herdoopt. De Hoeve op de Rith werd Hazard, de Verloren Cost werd rond 1800 tot IJzer Hek, Werlaar werd Lindenburg, de Buistelberg tot Mon Plaisir, Ter Stappen tot Elzenburg, de Wijngaard tot Valkrust, de Florenstede tot Weilust en de hoeve van Buurstede tot Zuilen. Sommige naamsveranderingen hebben met verandering van eigenaar te maken: zo werd Bouvigne enige tijd Huis van Brecht genoemd.

De nieuwe namen en de namen van nieuwe landgoederen hebben een voorkeur voor een uitgang op -lust, -rust, -burg. Technische verwerkelijkingen konden ook tot landgoednaam worden. Voor 1500 waren buiten de stad stenen gebouwen nog zeldzaam. Dat leidde tot namen als Blauwe Kamer (met leien gedekt?) en Nieuwenhuis. Vinkenburg heette eerst Drie Schouwen: een huis met drie schouwen moet rond 1600 nog heel bijzonder geweest zijn op het platteland rond Breda. Het IJzer Hek is genoemd naar een destijds opzienbarend ijzeren hek aan de toegangsweg. Ook een vroeg-negentiende-eeuwse naam als "het Stoombootje" voor een herberg bij Heilaar[50] past wel in deze traditie. Franse namen bleven rond Breda ondanks het elitaire wereldje van landgoedeigenaren ook rond 1800 beperkt in aantal: Boeverije werd Bouvigne, Mon Plaisir, Anneville en denkelijk ook Hazard zijn Franse of Frans-ogende namen. De landgoednamen, zeker wanneer ze nieuw gege-

ven zijn, bieden ons dus een blik in de ziel van de eigenaren: ze zoeken rust en lust op hun burg, soms in deftige Franse sfeer.

Volksverhalen

Maar hoe keek de boer nu tegen al dat deftig vertoon aan? Die heren waren "ander volk", die kwamen uit de stad of van nog verder weg. Vaak waren ze "protestant", soms nog "erger": vrijmetselaar of wederdoper. Rond 1970 heeft de Werkgroep Haagse Beemden in het gebied Haagse Beemden-oost de meeste van de oorspronkelijke bewoners belaagd met een lange vragenlijst. Eén van de vragen peilde naar de kennis van verhalen die men elkaar placht te vertellen. Onze zegslieden hadden zelf een zeker distantie tot de verhalen die ze ons doorgaven. Een maal kwam als afsluiting van zo'n verhaal de uitroep: "niet dat ik dat zelf geloof hoor!" Maar het verhaal deed de ronde en dus kregen we wat we vroegen. Wat heb je daar nu aan? Aan de losse verhalen of versies daarvan niet zo veel. Maar als alles bijeengelegd wordt, komt er een wonderlijk beeld naar voren, dat misschien het beste als volgt geschetst wordt. Er hangt boven de streek een "wolk" van verhalen of beter: verhaalselementen. Die elementen kleven vast aan bepaalde personen of zaken, zodat daaromheen een verhalenbundel ontstaat. Sommige elementen komen maar één maal voor: die zijn kennelijk heel specifiek voor één persoon of zaak en horen niet tot de algemene wolk.

De kleefpunten bleken nu vooral de landgoederen en hun eigenaren te zijn, al kon een geïsoleerde protestantse boer of veldwachter ook als zodanig optreden. Aan de landgoedeigenaren werd vooral tovenarij toegedacht: een rijksdaalder werd een plak van een pee, bij het scheren zetten ze eerst hun hoofd af om het daarna te scheren. Men maakte elkaar kennelijk heel wat wijs.

Interessanter zijn de eenmalige elementen. Van de laatste heer van De Emer werd door menigeen verhaald dat hij "gek" was, meer speciaal "malende": tandenknarsen. Als boeren hun pacht kwamen brengen, dan smeet hij het geld op de mestvaalt. Zo iets doet een boer beslist veel pijn en na 150 jaar werd dit meermaals vermeld. Toen de man overleden was, hebben de erfgenamen het testament niet aanvaard omdat de man gek zou zijn geweest. Uiteindelijk werd zijn stoffelijk overschot in een familiegraf op het landgoedterrein gevonden, samen met dat van zijn voorganger en een nichtje. Het nichtje had een kist met resten van een opschrift en kon zo herkend worden. Beide heren konden geïdentificeerd worden omdat een van hen merkwaardig afgesleten tanden had: de malende laatste heer![51] Rond Bosdal deden rare verhalen de ronde omdat daar een tijdje Wederdopers actief waren. De hooglopende ruzie over het vangen van zegge en schrijve één haas tussen de pastoor van De Beek en de heer van Burgst leefde meer dan zestig jaar na datum ook nog in de herinnering voort. Op Gageldonk woonde de duivel in de poorttoren. Een met wijwater bewapende priester heeft dit onheil uit het zolderraam doen springen. Op de plek waar satan landde, wilde daarna niets meer groeien. Dus zette de boer daar dan zijn varkens maar op. Bij Burgst ligt het Heksenwiel: een kolk aan het einde van de Galgenakker. Deze combinatie was goed voor een hele reeks verhalen, waarvan er sommige zo stichtend waren (op zondag eerst naar de kerk en dan pas wat anders

15. Het hooghuis van Gageldonk te Princenhage in 1729.

doen), dat doorvragen aan het licht bracht dat ze op school geleerd waren. Maar ook op school knoopte men dus aan bij typische eigenaardigheden van de landgoederen! Deze verhalen hebben overigens als onderdeel van een bezwaarschrift tegen fantasieloze Bredase uitbreidingsplannen gediend en als gevolg gehad dat het Heksenwiel, dat oneindig diep zou zijn, nu een soort centrumfunctie in de wijk gekregen heeft en niet overbouwd wordt. Heipalen zouden immers in dat duivels gat verzinken...

Schuilkerken

Toch was het niet zo dat alle landgoederen buiten de belevingswereld van de omwonenden lagen. In tijden waarin het ene geloof het andere het licht niet in de ogen gunde, schoten landgoedeigenaren te hulp door op hun landgoed een schuurkerk toe te laten of in te richten. Het eerste voorbeeld lijkt het landgoed Zuilen, dat uit de oude hoeve van Buurstede ontstaan was. Daar werden in het midden van de zestiende eeuw "hagepreken" gehouden voor Bredanaars die de nieuwe leer aanhin-

gen. Een eeuw later waren de rollen omgekeerd, en vonden de katholieken onderdak op sommige landgoederen. De parochianen van Bavel konden terecht op IJpelaar, die van Ginneken op de Wijngaard, het latere Valkrust. Grimhuizen bood de katholieken van Ulvenhout onderdak. Vanuit die dienstverlening loopt er zelfs een rechtstreekse lijn naar de parochievorming en kerkebouw in die plaats. Aan de andere kant van Breda lag Gageldonk. Daar werd de kapel blijkbaar gebruikt door Bredase katholieken, mogelijk speciaal die van de Haagdijk. Onderweg naar de kapel moesten ze enkele beekjes passeren en een van de bruggetjes kreeg zo de naam "Papenvonder". Vlak bij de kapel, aan de volgende beekovergang, lag een herberg die de fraaie naam Bethlehem kreeg. Al dat paapse gedoe in de Gageldonkse kapel was de Bredase predikanten dermate een doorn in het oog, dat ze de kapel met een "stadsslot" lieten vergrendelen. Men kon weer op zoek naar een ander onderkomen...

4 De prinselijke landgoederen rond Breda

Oorsprong

Aanvankelijk bezat de heer van Breda slechts het domein Breda, zoals dat door Cerutti gereconstrueerd werd.[52] Dat domein omvatte het centrum van Breda ten oosten van de Mark, nu de Markendaalse Weg en Gedempte Haven, en het gebied van Teteringen en Terheijden. Het kasteel van Breda en de directe omgeving daarvan horen dus tot dit oudste kernbezit. Door de overeenkomst met de hertog van Brabant van omstreeks 1198 verkreeg de heer van Breda onder meer het gezag en wildernisregaal over zowat heel westelijk Noord-Brabant. Op die wijze verkreeg hij ook de bossen in dat gebied, waaronder het Liesbos en het Ulvenhoutse Bos. Opmerkelijk is dat van andere oude bossen aantoonbaar is dat ze nadien op een of andere wijze door de heer van Breda verworven werden van onder andere de abdis van Thorn (Chaambos en het verdwenen bos Lindenhout bij Lijndonk in Bavel). Het zelfde geldt voor al die mooie "prinsenhoeven": ze zijn stuk voor stuk aantoonbaar verworven van anderen, of - in het kleigebied - door de domeinen in nieuwe polders gesticht.

Kasteel en omgeving

Het vroegste kasteel van de heren van Breda lag vermoedelijk ergens nabij het huidige hoofdgebouw van de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Er is echter nog geen spoor van teruggevonden. Wel zijn duidelijke sporen gevonden van de nieuwbouw uit de veertiende eeuw. Een donjon daarvan bleef overigens nog tot in de negentiende eeuw overeind staan. De veertiende eeuwse bouw was een typisch laatmiddeleeuws kasteel: een grote klomp baksteen zonder veel verfraaiing. In de vroege zestiende eeuw startte een nieuwe bouwcampagne, die tot het tegenovergestelde moest leiden: een prachtig renaissance paleis. De militaire functie werd naar buiten verplaatst, naar de omwalling om het kasteel en de dikke muur tussen kasteel en stad. Maar ook op die muur kwam een fraaie wandelgalerij... Niemand vermoed-

16. Prinsenhoef in 't Hout te Princenhage in 1991.

de toen dat later in die eeuw daar de meest verwoede gevechten van de Bredase geschiedenis uitgevochten zouden worden. Het kasteel van Breda moest vooral rijkdom uitstralen, de jongste architectonische inzichten volgen en vooral de bezoekers imponeren.

De tuinen en lusthoven

Bij dat kasteel hoorde een tuin die aan dezelfde eisen voldeed. Deze tuin werd ingericht op het terrein ten oosten van het kasteel, dat voordien vermoedelijk een betrekkelijk laag en met kreekjes doorsneden grasland was. Dat gebied, dat grensde aan de noordelijke stadsmuur van Breda, werd het Valkenberg.

Bij de inrichting daarvan werd blijkbaar de jongste mode gevolgd. De bouwmeester van het kasteel was de ook als tuinontwerper bekende Thomas Vincidor da Bolonga. De tuin werd in renaissance zin ingericht. Het werd een "parterre" met een aantal vierkante perken met loofwerk en een beeldje. Een schijnbaar verdiepte ligging werd in dit lage gebied verkregen door de aanleg van een verhoogd terras. Ter weerszijden lagen kanaalvormige vijvers. In hoeverre dit voorbeeld in de omgeving van de stad navolging kreeg, is onbekend.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand werden ook buiten de vesting Breda tuinen en lusthoven voor de heer van Breda aangelegd. Ten noorden van het kasteel van Breda werd in 1618 op de Belcrumberg het Speelhuis gebouwd. Dit was een groot en sier-

lijk achtkantig gebouw waar de heer en zijn gezelschap zich aangenaam konden verpozen. Het gebouw had een koepeldak, waarop een torentje stond. De koepel rustte in het gebouw op acht pilaren. Met de kelder meegerekend telde het gebouw vier verdiepingen. Hier omheen werd een sterrebos aangelegd, dat stevig omheind werd om er een collectie herten en zilverharige konijnen te houden. De hoofdas van het sterrebos was een rijke laan die tevens toegang tot de stad Breda gaf. Deze laan diende tevens als maliebaan. Nu is dat de Speelhuislaan. Bovendien was er nog een kortere verbinding binnendoor de Belcrumpolder met het kasteel van Breda. Het Speelhuis werd in 1820 gesloopt.

In dezelfde tijd kregen de heren van Breda weer interesse voor het terrein bij hun in 1457 aangekochte hoeve in het Hout. Er werd een ruitenbos aangelegd op het perceel waarop nu de huizen van de dr. Batenburglaan staan, alsmede een kaatsbaan achter de hoeve tot aan het bos. Men wierp de ballen in zuidelijke richting, want de rand van het bos heette het "Valvat". In 1646 werd de dr. Batenburglaan rechtgetrokken en van vier rijen opgaande bomen voorzien, om als toegang tot het Mastbos te dienen. Het tijdens de belegeringen gevelde ruitenbos werd weer beplant met bomen, maar nu in de vorm van een sterrebos.[53]

De waranden

De Belcrumberg was een hoge donk langs de Mark, juist ten noorden van het kasteel. Verderop lagen nog twee van dergelijke donken of hoge zandplekken: de Grote en Kleine Warande. Deze twee donken werden in de late vijftiende eeuw ingericht voor de konijnenjacht. Blijkbaar waren deze waranden niet, of althans niet zo hecht, omheind als de Belcrumberg, want de konijnen teisterden de ruime omgeving. De gewone boeren konden daar weinig tegen uitrichten, maar de abt van Tongerlo kreeg als machtig prelaat in Brabant wel een compensatie voor elkaar. De abdij verpachtte in de Lage Vucht de uitgestrekte Abtshoef. Wegens de konijnenvraat bedong de pachter vermindering van zijn pacht, zodat ook de abdij zelf schade leed. De compensatie bestond eruit dat aan de abdij in 1558 een groot hooiland langs de grens tussen Chaam en Baarle ter beschikking werd gesteld.[54] Tussen de Grote en Kleine Warande ligt de Strikberg. Mogelijk probeerden daar de boeren enkele van die lastige konijnen ten eigen gerieve te verschalken.[55]

Vanaf 1614 waren de heren van Breda ook eigenaar van Bouvigne, maar volgens Brekelmans hebben ze dat kasteeltje nooit als jachthuis voor het Mastbos gebruikt. Wel kwamen ze op de Prinsenhoef in het Hout, waar het Balveld een trekpleister geweest moet zijn. Van daaruit kon men het Mastbos gemakkelijk bereiken. Het Mastbos, het Ulvenhoutse Bos en de Liesbos zullen voor de heren vooral van belang zijn geweest om op groter wild, zoals reeën, te jagen.

De bossen

Het Liesbos, Ulvenhoutse Bos en Chaambos waren al in de middeleeuwen bossen van de heer van Breda. Het Mastbos, dat vanaf 1515 aangelegd werd, was in later tijd behalve een productiebos, zeker ook een jachtbos. Alleen al uit de naamgeving

blijkt dat het (St.) Annabos met zijn Royaal Dreef eveneens in de belangstelling stond van deze heren en hun vrouwen. Om deze bossen beter te kunnen plaatsen in het landgoederenlandschap rond Breda, is het nodig ons in de Bredase bosgeschiedenis te verdiepen.

De omgeving van Breda is rijk aan bos. Dat alleen al rechtvaardigt een meer gedetailleerde geschiedschrijving van die bossen. De bosgeschiedenis van deze streek vertoont heel bijzondere aspecten. Er kunnen vijf fasen onderscheiden worden, waarvan de eerste drie hierna afzonderlijk behandeld worden.

In de eerste fase blijken de genoemde drie restanten van de ooit omvangrijke middeleeuwse bossen te blijven voortbestaan juist dankzij het voortgaande beheer ervan. In de tweede fase, die de periode 1500-1770 beslaat, zien we voor het eerst een meer actief bosbeheer, met al heel vroeg (vanaf 1515) de aanleg van compleet nieuwe bossen en na 1600 de herinrichting van de bossen. Bij de nieuwe aanleg schuwde men de introductie van boomsoorten uit den vreemde niet. De derde fase begint tegen 1770. De bossen worden in kaart gebracht met het oog op een deugdelijk bosbouwkundig beheer. Heide, maar soms ook akkerland, wordt bebost, wederom met introductie van nieuwe soorten. Zowel in de tweede als derde fase is er een duidelijk verband met de landgoederen aanwijsbaar. Van de grote negentiende-eeuwse bebossingsgolf die Noord-Brabant overspoelde, heeft de streek rond Breda betrekkelijk weinig gemerkt juist omdat daar toen al veel bossen waren. Deze vierde fase ging als het ware aan Breda voorbij. Vanaf 1890, de vijfde fase, werden de bossen meer en meer ingericht voor de dagrecreatie van de gewone burger.

De bossen rond Breda hebben dus (nog afgezien van hun natuurhistorische waarde) een heel bijzondere cultuur-historische en bosbouw-historische waarde! De huidige trend tot "ver-woest-ing" van de bossen onder het mom van natuurbouw, doet aan die waarde helemaal geen recht.

Middeleeuws bos

Volgens Van Oosten[56] hebben de sterk lemige dekzandgronden nooit een langdurige heidevegetatie gedragen. Ze hebben waarschijnlijk tot hun ontginning in bos gelegen. Mogelijk behoorde dit bos tot een matig voedselrijke variant van het eiken-berkenbos, dat zich bij verstoring zodanig kon herstellen dat de heide weinig kansen kreeg. Bovendien werden deze vochtiger gronden het eerst ontgonnen en niet min of meer opzettelijk tot heide omgevormd, zoals de meeste andere zandgronden. Ten aanzien van dezelfde zone menen Riezebos en Slotboom dat door de voortgaande vernatting van het terrein (veengroei verderop?) de bosbegroeiing al zonder menselijke invloed dunner moet zijn geworden.[57]

In de vroege middeleeuwen moet er langs de Mark, de Weerijs en de grotere beken, maar ook op de vochtige en lemige delen van de plateaus ter weerszijden nog vrij veel bos geweest zijn. Namen als Hout (Ulvenhout, 't Hout), Bos (Liesbos, Chaambos), Lo (Baarle, Oekel, Bavel) en Laar (Couwelaar, Wolfslaar) herinneren daar nog aan. Deze middeleeuwse bossen zijn geleidelijk in kwaliteit achteruit gegaan ten gevolge van houtkap, bosbeweiding, strooiselroof etc. Uiteindelijk bleef er van deze bossen hier helemaal niets over, met uitzondering van drie restbossen.

Terwijl het bos achteruit ging, kregen met name de wildernisgebieden met een zandige bodem steeds meer het karakter van een open heidegebied. Die zeer open toestand werd vermoedelijk pas in de achttiende eeuw bereikt. De heide is hier dus jong, hoofdzakelijk van na 1300, en bestond ongeveer zeshonderd jaar. Toen de schapenhouderij in de negentiende eeuw terugliep, kreeg houtopslag op de heide weer meer kans. De kaarten van rond 1900 laten op de plekken waar toen nog heide was, inderdaad tal van spontane bosjes zien. Door verdere natuurlijke houtopslag en door ontginning tot bos en boerenland is de heide nu bijna geheel opgeruimd.

Waar de bodem lemig en vochtig is, konden de bossen de middeleeuwen met meer succes doorkomen. Weliswaar bleven ook die gebieden geen gesloten bossen, maar boombegroeiing bleef aanwezig al leidde dat hier aanvankelijk niet tot gerichte houtteelt.

Rond 1300 was er in deze regio niet veel bos meer over. Toch had nog zeker een achttiental dorpen nog ergens een eigen, maar wel klein, "bos" bewaard.[58] In de eeuwen daarna sneuvelden die laatste bosjes bijna allemaal. Bij Breda bleven er echter drie steeds bestaan: het Liesbos, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos. Het Liesbos werd al in 1268 vermeld. Het is minstens deels steeds bezit van de heren van Breda gebleven en bleef ook steeds bestaan. Vanaf 1600 werd het geleidelijk omgevormd naar het bos zoals we het nu kennen. Het Ulvenhoutse Bos was in het bezit van de Heren van Breda en werd - in tegenstelling tot 's-heren vroonte - vanaf de vijftiende eeuw actief beheerd ten behoeve van de jacht en later de houtopbrengst. Daardoor is het gespaard voor verdwijning. Het Chaambos is het minst bekend van het drietal restbossen. Het is ook het kleinste en lag in de gemeente Ginneken en Bavel, tegen het landgoed Valkenberg en de Chaamse Beek aan. Ook dit bos werd al vroeg in de dertiende eeuw genoemd en bleef tot op de dag van vandaag bestaan.

Het Liesbos werd in 1268 voor het eerst vermeld als een van de hoekpunten van het rechtsgebied van Etten onder de palen van de Hoeven.[59] De naam Liesbos wijst op natte omstandigheden.[60] Het bos en de aangrenzende gehuchten Lies en Bagven liggen op een vrij vlak sterk lemig waterscheidingsgebied. In noordoostelijke richting verlaat bij de Koevoort een beek richting Prinsenbeek het bos. In het bos heeft deze beek, ondanks de later aangelegde perkenstructuur, toch nog een deels natuurlijke loop.

In 1308 werd een deel (ca. 79 hectare) van het Liesbos door de heer van Breda in erfpacht gegeven aan het toen net gestichte kapittel van Breda.[61] Wat het kapittel daarmee gedaan heeft is niet duidelijk. De voorwaarden lieten ontginning toe, de uitoefening van lage rechtsmacht over de mensen die er zich zouden vestigen en het aanstellen van een schutter die op het vee moest passen. Van het bestaan van een dergelijke heerlijkheid blijkt later niets. Het project lijkt mislukt en het hele bos behoort na 1502 aan de heer van Breda.[62] In 1415 blijkt dat er in het bos weiderechten waren, onder meer van de hoeve Kreilaar die pal naast het bos lag.[63] In de zestiende en zeventiende eeuw blijkt het bos vooral een jachtbos voor de heren van Breda geweest te zijn. De opdracht van de boswachter Hans Wiggers luidde: "het wild van rode beesten, herten, deynen, hasen, conijnen e.a. en ook het bos wel te houden". Hij moest jagende honden "dood hissen ende schieten".[64] Beweiding werd verbo-

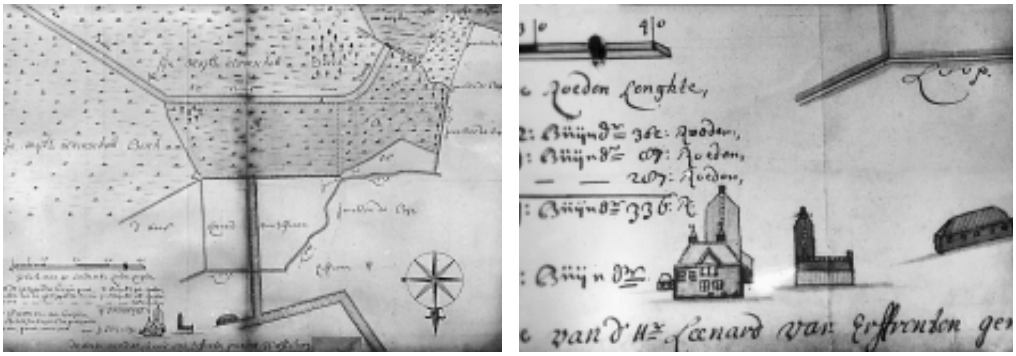

17. Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar in 1697.

den en in 1565 werd een uitvoerig boetetarief opgesteld: 11 stuivers voor groot vee, drie stuivers voor jong vee en een kwart stuiver voor schapen of lammeren. Wie 's nachts betrapt werd, kreeg een dubbele boete aan zijn broek. Het beschadigen van de omringende wal of de afsluithekken werd beboet met twintig stuivers.[65]

Het Ulvenhoutse Bos werd oudtijds ook wel Ulvenschot genoemd. Schot en hout wisselen elkaar wel vaker af[66] en betekenen beide bos van hoge bomen. Buiks heeft betoogd dat "ulf" op kraak- en schietwilgen zou duiden[67] Ulvenhout zou dus genoemd kunnen zijn naar de tot twintig meter hoge wilgen welke er groeiden. Op de plaats waar nu het Ulvenhoutse Bos ligt, is waarschijnlijk altijd moerasbos geweest. Enkele namen wijzen op mogelijk venige plekken in het bos: Moerke, Moerkens, Moerkenslaagte.[68] Even buiten het bos lag het Moerveld.

In 1570 was het bos 90 bunder, dat is 117 hectare, groot wat ruwweg met de huidige omvang overeenstemt. Door aankoop en verkoop veranderde de omvang van het Ulvenhoutse Bos in de zeventiende en achttiende eeuw niettemin een beetje. Zo werd in 1698 een perceel van vijf hectare aan het bos toegevoegd. Dit blok hoorde daarvoor aan de veertiende-eeuwse Woestenbergse Hoeve. Aan de kant van Wolfslaar werd langs de Nieuwe Dreef een perceel aangekocht dat voordien van de familie Beens was.[69] In 1697 werd een randje van het Ulvenhoutse Bos aangekocht door Wolfslaar.[70] In 1568 was het perceel De Donk aan de Ulvenhoutse kant aangekocht ter vergroting van het bos.[71] Het Donkdreefje liep daar langs. Deze veranderingen leidden tot een meer "vierkant" karakter van het bos: uitlopers van het bos werden afgestoten, inhammen werden bij het bos getrokken. In 1819 werd de oppervlakte als 83 bunder opgegeven, dat is 107 hectare.[72]

De domeinhoeve (Prinsenhoef) van Ulvenhout mocht in 1422 blijkbaar runderen in het bos weiden. Van weiderechten van andere hoeven blijkt niets en ook later wordt van beweiding niets vernomen.[73] Vanaf de Prinsenhoef van Ulvenhout liep een wat gebogen dreef het bos in, om bij het huis van de boswachter uit te komen. Op die dreef werd de Sint Annadreef / Royaal Dreef aangesloten. Door het bos lopen enkele kronkelende beekjes. Voorts zijn tussen de bomen nog enkele vervlakte

18. Luchtfoto van de oude verkaveling in het Ulvenhoutse Bos in 1986.

dijkjes te zien: oude weggetjes of een oudere bosverkaveling van vóór de aanleg van het huidige drevenstelsel. Op recente luchtfoto's blijkt dat deze sporen nog een aanzienlijke oppervlakte beslaan. Ook een naam als "Oude Dijk" wijst op relicten van vroeger. Mogelijk verwijst deze naam naar de gebogen toegangsweg tot het bos, zoals die in 1697 en 1713 nog bleek te bestaan en waarvan in 1783 nog sporen in het bos aangetekend werden.[74] Ook nu is er nog wel iets van te zien.

De geschiedenis van het Chaambos geeft een goed beeld op de wijze waarop de heer van Breda zich met zijn wildernisregaal opdrong aan de abdis van Thorn. De abdis van Thorn bezat in de vroege dertiende eeuw "ons bos van Chaam dat het bos van de heilige Maria genoemd wordt".[75] Ondanks de benaming "bos van Chaam" werd het nadrukkelijk in de parochie Gilze gelokaliseerd. Door de machinaties van de heer van Breda is dat bos uiteengevallen in een aantal elementen: het landgoed Valkenberg, de Bredase domeinhoeve van Chaam en het Bredase domein "Chaambos".[76] Het is mogelijk dat de hoeve opging in het goed Valkenberg, maar ook dat ze stond ter plaatse van de op de geomorfologische kaart aangegeven "verhoogde woonplaats" aan de Bullensvoort aan de Chaamse Beek, waar nog lang een lapje domeingrond was.

Buiks[77] geeft vermeldingen van de naam Chaambos in deze hoek vanaf 1419 en

meent dat Chaambos identiek is met het Bos van Chaam uit de jaren 1237/1277. De heer van Breda bleef eigenaar van het Chaambos onder Ginneken. Zo werd in 1510-1633 het Looheiveld naast Valkenberg aan de noordzijde van 's heren Chaembosch gesitueerd. Uit de domeinadministratie betreffende bossen blijkt dat het Chaambos ook in de negentiende eeuw nog in handen van de domeinen bleef.[78] Het is nu in beheer bij Staatsbosbeheer.

Een deel van het oude Chaambos is dus al vroeg voor landbouwdoeleinden ontgonnen. Een ander deel bleef steeds bos of bosachtig, deels als domeinbos van de heer van Breda en deels als onderdeel van het landgoed Valkenberg.

Vroege herbebossing en herinrichting

In dezelfde vroege zestiende eeuw waarin we iets gaan merken van de vorming van landgoederen bij Breda, begint op initiatief van de heren van Breda de bebossing van heideachtige terreinen ten zuiden van de stad. Later worden ook de oude bossen Liesbos, Ulvenhoutse Bos en Chaambos in een nieuwe vorm gegoten.

De geschiedenis van het Mastbos bij Breda heeft al vroeg de aandacht getrokken. In het betere deel van de literatuur over de bosgeschiedenis is bekend dat het bos in 1515 aangelegd werd door het zaaien van dennenzaad dat geïmporteerd was vanuit Zuid-Duitsland. Minder geïnformeerden melden de jaartallen 1503 -1505[79] of 1505[80] terwijl Buis in Historia Forestis zelfs op grond van een verkeerde interpretatie van de naam "Mastbos" weet te melden dat het een oud middeleeuws bos zou zijn waarin ooit varkens naar de "mast" zochten.[81] Dat laatste is onzin. In de taal van de streek is een mastboom een *Pinus silvestris* ofwel dennenboom. In 1504 begon het bewind van graaf Hendrik III als heer van Breda. Het is deze heer die tien jaar later het bosexperiment aanging. Het jaar 1504 kan ook verwijzen naar het aanplanten van een nieuw bos bij Wouw, de kern van de Wouwse Plantage.[82] Het inrichten van nieuwe bossen was in de vroege zestiende eeuw dus niet alleen aan de heer van Breda voorbehouden. Zijn "buurman", de heer van Bergen op Zoom, was daar zelfs nog vroeger mee.

De beroemde inzaaiing met dennenzaad in 1515 en volgende jaren vond plaats op 's heren vroonte, meer bepaald de wildernis in een strook tussen twee banen over de heide ten zuiden van de stad. Vooraan aan het bosgebied werd een boswachterswoning annex boerderijtje ingericht, ter plaatse van het huidige restaurant De Boschwachter. Over de volle lengte van dit oudste bos loopt het Eeuwig Laantje. Alhoewel dat in zijn huidige vorm bij ontwikkelingen van na 1621 past, lijkt het toch een centraal pad door het oudste Mastbos te zijn.

Details over de inzaaiing werden al in 1873 gepubliceerd door De Grez.[83] Op basis van zeventiende-eeuwse aantekeningen van Havermans uit inmiddels verloren domeinrekeningen van de jaren 1514 en later, kon hij het volgende melden. In 1514 adviseerde Hans Scaller uit Neurenberg de heer van Breda over de mogelijkheden om dennen te zaaien. Daarvoor werden plekken bij Breda en Roosendaal bekeken. In 1515 bracht Scaller zaad mee en werd er gezaaid door Hans van Neurenberg (=Scaller?) te Gilze (op de hoeve van Hulten?) en te Ginneken (het latere Mastbos).

Daar werd gedurende zeventien dagen een ploeg bij gebruikt. Onduidelijk blijft of de aarde geploegd werd voorafgaand aan het zaaien, dan wel dat er pas na het zaaien geploegd werd. Ook in 1516 werd nog een maand gezaaid. Het ging om "tannensaet" en "vijstensaet". Buis vermeldt deze gegevens ook en voegt daar bovendien informatie aan toe over de in Neurenberg al ruim een eeuw bestaande traditie van de dennenzaaiers.[84]

In 1621 werden in dit oudste Mastbosgebied 59 hectare "grote bomen" vermeld. Het hele oude Mastbos mat toen 140 hectare. Een verdere uitbreiding volgde in de eeuw na 1514 aan de noordwestzijde van het Oude Mastbos met het "Haagse Bos", het Montensbos en het Flauwbos. Hendrik Montens was rentmeester onder Hendrik III en was als zodanig nauw betrokken bij de bebossingactiviteiten. Ook deze bossen werden op 's heren vroonte aangelegd.

In 1621 werd het plan ontworpen om het Mastbos een meer aan de eisen van de tijd aangepaste vorm te geven: een grote rechthoek van vermoedelijk 240 bij 220 lange roeden (1350 -1360 bij 1240 -1250 m).[85] De rechthoek werd in het terrein uitgemeten en in kaart gebracht. In het terrein werd de rechthoek eerst met een greppel of raai aangeduid. Nadien werd in 1623 begonnen de nadere vormgeving, waarover Hallema gegevens publiceerde.[86] De raai werd uitgebouwd tot een "graft en wal" om het bos, die van buiten naar binnen bestond uit een sloot (boven negen voet, bodem vier vt, diep vier vt); een wal (onder dertien vt, kruin tien vt); een berm tussen sloot en wal (twee vt breed); binnen de wal opnieuw dertien sloot (acht vt boven, vier vt diep, drie vt bodem) met daarbinnen een dreef met bomen. Die dreef moest tussen de bomen 26 voet (7,4 meter) breed zijn en tussen de sloten dertig voet (8,5 m.). Het idee van Lips om de dreef buiten de raai te leggen werd afgewezen.

De rechthoek omvatte aan de Princenhaagse kant nog een strook vroonte, maar ook een hele hoek hooiland van particulieren. Deze werden zonder meer onteigend. Nog in 1647 waren zij op zoek naar compensatie. Ook een omheind stuk privé-hei-

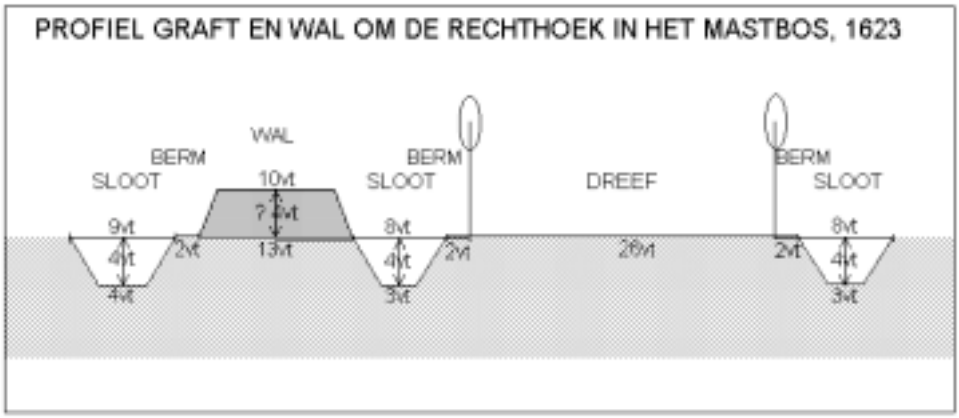

19. Profiel door graft en wal om de rechthoek in het Mastbos, 1623, door Leenders.

de aan de kant van Overa werd half onteigend.[87] Aan de Ginnekense kant nam de rechthoek een groot stuk particuliere gronden mee, met name van de hoeven de Blauwe Kamer en Nieuwenhuis die toebehoorden aan 's heren drossaard Van Stralen. Die was natuurlijk niet in de positie om te protesteren en in 1658 waren zijn rechtsopvolgers nog op zoek naar compensatie voor deze onteigening.[88]

In 1624 begon een langdurige belegering van Breda door de Spanjaarden. Het werk aan de rechthoek is toen gestopt voordat het gereed was. Soldaten streken in het bos neer en wierpen een belegeringswerk op langs de vermoedelijk in 1610 - 1614 aangelegde dreef van Bouvigne, die iets scheef liep ten opzichte van de huidige dreef. Mogelijk is de dreef daardoor dermate beschadigd, dat men nadien maar een geheel nieuwe heeft aangelegd. Dat is waarschijnlijk gebeurd nadat Breda in 1637 terugveroverd was door de Republiek en deze zone van het bos opnieuw een legerkamp geworden was.[89] Van activiteiten in het bos blijkt overigens pas weer tegen 1646.

In de periode 1646-1709 werd vooral op gronden van Bouvigne bos aangeplant. Bouvigne was in 1614 door de heer van Breda gekocht en de bijhorende heide kon dus zonder bezwaar beplant worden. Verder werd in deze periode nog een stukje oude heerbaan bij de Overase Weg en een spie genaamd "Tweede Nieuw Bos" aan de oostzijde van Overa bebost. Op de kaart van 1709 zijn de Langedreef en de Zevenlindendreef geheel aangegeven. De dwarsdreven dateren blijkbaar van na 1709. Aan de Overase Weg lag een perceel akker, het Patersstedeken, van waaruit kennelijk nog al wat hout uit het Mastbos geroofd werd. Aankoop van dit perceel werd al in 1744 door de domeinen overwogen, maar vond pas eind 1785 plaats. Het perceel stond toen vol hakhout en hoge bomen. Het heeft nog altijd een herkenbare enkeerdbodem.[90] Pas vanaf 1788 werd het bos uitgebreid tot aan de Galderseweg.

Vermoedelijk is het Sint Annabos, dat aanvankelijk Annabos heette, genoemd naar de eerste vrouw van Willem de Zwijger, Anna van Egmond, waarmee hij in 1551 huwde. Toen later de oorsprong van de naam van het bos niet meer duidelijk was, zou men er een verwijzing naar de heilige Anna in gezien hebben.[91] Als dit juist is, dateert de kern van het bos uit het midden van de zestiende eeuw. De naam komt het eerst voor in 1570. Het Annabos heet dan een nieuwe plantage van 25 bunder (32 hectare) te zijn. Blijkbaar was het bos er ook al in 1564, toen ten oosten van de gemeynte van Geersbroek "des princen van Oraengien nyeuw bosch" gesitueerd werd.[92] Het bos moet dus tussen 1551-1564 aangeplant zijn. Gezien de gegevens van de bodemkaart gebeurde dat in een heidelandschap. Op de kaart van de Bavelse tienden uit 1669[93] staat het bos in volle omvang aangegeven.

Na 1564 heeft het Sint Annabos tal van kleine wijzigingen ondergaan. In 1649 was het Puttenbos nog een particulier stukje bos.[94] Het Puttenbos is met wallen omgeven: het was aanvankelijk een beboste heining in de heide. Door die wallen is het nu nog in het Sint Annabos herkenbaar. In 1698 werd een kavel van het Sint Annabos door de domeinen afgestaan aan de Nonnen van Vredenberg ten behoeve van de vlakbij gelegen hoeve Woestenberg, in ruil voor het perceel aan het Ulvenhoutse Bos. Van dit kavel was toen slechts een randje bebost.[95] Vooral aan de oostzijde zijn nog enkele bospercelen bijgekomen. Eén zo'n perceel werd in 1732

genoemd: het Buitenbos, omdat dit bosperceel "los" in de heide lag.[96] In 1819 omvatte het Sint Annabos 83 hectare. De grens van het Sint Annabos tegen het eigenlijke Geersbroek wordt gevormd door een "dijkje". Dit dijkje ligt er nu slecht onderhouden bij en er loopt een pad overheen. Het dijkje loopt op korte afstand van de Broekdreef die eveneens langs de rand van het (Geers)Broek loopt.[97] Op de grens tussen het Sint Annabos en Valkenberg ligt nog een duidelijke wal. Die wal zal niet bij een bosuitbreiding van na 1774 horen, maar de buitenwal van Valkenberg zijn![98] Vermoedelijk was heel het bos rondom met een walletje omgeven.

In 1699 werd er een boer in het Sint Annabos vermeld. We moeten die situeren op de hoek van de Royaal Dreef en de Valkenbergse Dreef. De boerderij is tussen 1699 en 1746 afgebrand en werd niet meer herbouwd.[99] Het boerderijerf tekent zich in het bos nog af door een zware L-vormige wal. Het perceel is gewoon bebost. Omdat de ooit agrarisch gebruikte percelen nog als enkeerdgronden te herkennen zijn[100], moet deze boerderij geruime tijd bestaan hebben en kan ze dateren van vóór de bosaanplanting: het was dan een bewoonde heining in de heide, net zoals de nabije Woestenbergse Hoef of de Leeuwerik.

De centrale dreef van het bos heet de Royaal Dreef. Deze dreef heeft een breedte van 27 meter (vijf lange roeden) en werd al voor 1649 aangelegd.[101] Ook het "halsje" van het Sint Annabos, de verbinding tussen het Ulvenhoutse Bos en het Sint Annabos, werd in het bosbeheer bij het Sint Annabos gerekend. Centraal in het halsje ligt de Sint Annadreef, die als een dam het dal van de Broekloop oversteekt. Het bruggetje over de loop werd het Bavels Schoor genoemd. Een schoor is een eenvoudige houten brug, waarbij het brugdek geschoord wordt door schuine balken die op de beekoevers rusten. Nabij deze plek worden bos en beekdal nu door autowegen doorsneden. In 1758 wilde de Domeinraad een verbindingslaan met eikenbomen aanleggen tussen het Sint Annabos en het Chaambos. Alhoewel besloten werd daartoe gronden aan te kopen, lijkt deze dreef toch niet aangelegd te zijn.[102] Misschien dateert de Lange Dreef in het Chaambos uit deze tijd, want die is gericht op het brugje over de Geersbroekse Loop.

Het Ulvenhoutse Bos wordt doorsneden door tal van beekjes. Ook in het Liesbos, Chaambos en bij Valkenberg vinden we een aantal beekjes. Dat lijkt wel typisch voor de oude bosgebieden die steeds bleven bestaan. In het Sint Annabos komen helemaal geen beekjes voor. Wel liggen er langs de dreven gegraven sloten, maar van natuurlijke beekjes is geen sprake. In het Sint Annabos zelf kwamen in 1774 percelen met hakhout, met dennen en enkele met opgaande eiken voor. Ook opgaven uit 1814 spreken van veel hakhout, maar ook van zestig- of zeventig jarige mastbomen. Ook toen waren er nog wat eiken, terwijl de Beukendreef en de Berkendreef wel ooit beplant zullen zijn geweest met beuken en berken. De perceelsnaam Breemt wijst op het voorkomen van brem.[103] Het perk De Geren in het Sint Annabos stond in 1819 vol schaarhout.[104]

In 1619 werd begonnen met de modernisering van het Liesbos. Allereerst werd het bos aan de zuidoostzijde vergroot, door een reeks boerenpercelen van Bagven en de tussenliggende wegen bij het bos te voegen.[105] Weliswaar werd met de verkopers een koopsom overeengekomen, maar nog in 1632 en zelfs 1651 waren die bezig om

dat geld daadwerkelijk uitbetaald te krijgen.[106] Het aldus vergrote bos werd geheel omgeven met een wal en een gracht, met daarbuiten een brede met bomen te beplanten weg. Mogelijk werd hetzelfde profiel aangehouden als hiervoor de rechthoek in het Mastbos beschreven is. Voor deze omgrachting werd de Leurse Baan aan de noordkant van het bos waarschijnlijk een eindje noordwaarts verlegd. Binnen het bos werden in eerste instantie twee elkaar loodrecht kruisende dreven aangelegd: de Nieuwe Dreef en de Huisdreef. In het bos stond een jachtopziendershuis van de heren van Breda: de "huijsinge van het Liesbos". De nieuw toegevoegde percelen werden bebost. In een latere fase, maar nog in de zeventiende eeuw, werden min of meer evenwijdig aan de twee eerste dreven nog meer dreven aangelegd, zodat het bos in een aantal vrijwel rechthoekige perken verdeeld werd. Een van de dreven werd op de toren van Breda gericht.

Het bos lijkt vooral als jachtbos beheerd te zijn, gezien de taak van de boswachter en de klachten uit 1709 dat wilde zwijnen, herten en ander wild gedierte uit het bos de omgeving teisterde. De omwonenden vroegen dat de dienders op dat wild zouden schieten. Bovendien informeerden ze bedeesd waar het geschoten wild naar toegebracht moest worden.[107] In het bos zou al in de zeventiende eeuw een reigerkolonie gezeten hebben. Twee perken in het bos zijn daarnaar genoemd: de Grote en Kleine Reigerij. Men joeg met valken op reigers.[108]

Toch zijn er ook aanwijzingen voor op houtteelt gericht beheer. In 1653 was er sprake van een houtvester en plantagemeester en in 1662 probeerde Jacob Beens de domeinen te paaien met het idee om langs de Zanddreef, die toen juist aangelegd werd, een vaart naar de Mark aan te leggen, waarlangs het hout uit het bos gemakkelijk afgevoerd zou kunnen worden. Dat plan zou Beens' ontginningsproject op Overveld overigens tevens van een mooie mestaanvoerroute voorzien. Het plan is niet gerealiseerd.[109]

Bebossingsijver vanaf 1770

In het Liesbos, Mastbos, Ulvenhoutse Bos, Chaambos en het Sint Annabos was het beheer gericht op een regelmatige oogst van hakhout en opgaande bomen, terwijl er ook gejaagd moest kunnen worden. Men streefde er dus een stabiele situatie na. Lange tijd grensden deze bossen (met uitzondering van het Liesbos) aan het begin van een groot heidegebied dat helemaal doorliep tot bij Meer en Riel. Met het doordringen van de achttiende-eeuwse vernieuwingsbeweging van de Verlichting tot de denkwereld van de hogere kringen kwam aan de aanvaarding van die schijnbaar door God gegeven situatie een einde. In de kringen van de grootgrondbezitters circuleerden ideeën over het tot nuttig gebruik brengen van al die "vage en onnutte" gronden. In 1773 leidde dat in de Zuidelijke Nederlanden tot een decreet van Maria Theresia dat de bebossing van de heide beval. Nu had de keizerin wel niets te zeggen over Staats-Brabant, de ideeën circuleerden wel degelijk de grens over. Het intellectuele wereldje is nu eenmaal altijd internationaal. Tegen deze achtergrond moeten we niet alleen de inrichting van Valkenberg als model-landgoed zien, maar ook de aanleg van nieuwe prinselijke bossen ten zuidoosten van het Sint Annabos en de uitbreiding van het Mastbos langs de Galderseweg.

Een document uit 1769[110] beschrijft hoe men te werk moest gaan bij de aanleg van een nieuw stuk bos ten noordoosten van Valkenberg. Allereerst werd het te bebossen terrein uitgemeten en werd het met hoekgreppels aangeduid. Iedere hoekgreppel bestond uit een L-vormige greppel waarvan de poten een roede (5,7 meter) lang waren. De greppel was aan de bovenzijde 1,7 meter en onderin een meter breed. Vervolgens werden de hoekgreppels verbonden met een doorgaande greppel en wal. De wal moest 2,1 meter hoog zijn, gemeten uit de bodem van de greppel. Op de wal moesten berken geplant worden, één voet uit elkaar. Later zou men de takken tot een dichte haag vlechten. Door het bos werden "corresponderende op de torens van Breda en Alphen" wegen uitgezet, als ook nog wat zijwegen. Pas als het terrein op die manier gereed gemaakt was, begon men met het ploegen van de bodem en het zaaien van mastzaad, boekweit en spurriezaad. Beide laatste gewassen dienden een beschermend bladerdek te leveren om de jonge boompjes in het eerste jaar tegen sterke wind en zonneschijn te beschermen. Boekweit geeft met zijn blad erg veel schaduw, maar vriest bij de eerste vorst gegarandeerd kapot. In het tweede jaar moesten de boompjes op eigen kracht verder... Als de masteboompjes één voet hoog waren moest men er stek uit halen om die in rechte rijen langs de wegen te planten. Typisch voor deze nieuwe bossen is dat er geen herkenbare beekjes in voorkomen, maar wel nog de oude hoogten en laagten van de heide. Alhoewel het de bedoeling was om wegen gericht op de torens van Breda en Alphen aan te leggen, blijkt dat niet gerealiseerd te zijn. Als hoofdas werd de verlengde Royaal Dreef genomen.

Ten behoeve van een beter beheer van het Liesbos vervaardigde F. Coolen in 1782 een nieuwe kaart van het bos.[111] Het bos heeft dan in grote trekken al zijn huidige vorm. In het bos blijken weinig echt oude bomen voor te komen: er wordt blijkbaar in een vast rotatieschema gekapt. In 1819 waren de oudste bomen 80 jaar oud. Heel wat perken waren beplant met hakhout.[112] Ten noorden van het boswachtershuis lag de kwekerij. In 1843 werd het huis herbouwd als jachthuis voor prins Frederik. Er werd een verdieping op gezet, de ramen werden gemoderniseerd en de gevels wit gepleisterd. Tegenover het huis ligt het zogenaamde Engelse Park. Dit "dagrecreatieterrein" is nu een groot grasveld met hoge bomen, doorsneden met een slingervijver. Vroeger lagen er ook slingerpaadjes met rustieke bruggetjes over de vijver. De beplanting bestond deels uit struikgewas. Het Engelse Park werd in de jaren 1845-1846 aangelegd.[113] In die zelfde tijd werd voor de boswachter een nieuwe woning gebouwd: voor hem was op het grote huis immers geen plaats meer. Bovendien werd de toegang tot het bos veranderd, waarvoor er een schuine dreef langs de boswachterswoning aangelegd werd. Al eerder, denkelijk in 1802, werd daar vlakbij een sierstructuur van beukenbomen aangelegd. Rond 1900 waren de bomen wel op hun mooist zichtbaar omdat ze hoog uittorenden boven de lagere bomen eromheen. De indrukwekkende structuur kreeg de naam De Tempel. Nu resten er nog delen van de grote beuken: het is een bomenkerkhof geworden dat door dolende geesten wel voor een Keltisch heiligdom versleten wordt. Ten westen van het Jachthuis lag rond 1900 een doolhof waar eerder een boomkwekerij geweest was. Het bos was toen dus al enigszins ingericht voor het opkomend dagtoerisme.[114]

20. Gezicht op de Groote IJpelaar, gezien vanuit het noordwesten.

In deze periode werd het Mastbos aanzienlijk vergroot. Op het eind van de achttiende eeuw hebben de domeinen de hand weten te leggen op de heideterreinen van de grote hoeven langs de Mark: Nieuwenhuis, Schoondonk, Blauwe Kamer. De Domeinraad wenste alleen de goedkope heide te kopen en niet de rest van de hoeven. In 1786 werden de drie hoeven daarom door de rentmeester van de heer van Breda op eigen naam gekocht. Na een dubbele taxatie verkocht hij de 110 hectare heidegronden aan de Domeinraad en deed hij de rest van de hoeven zelf van de hand.[115] Er werd een plan opgesteld om de verworven heideterreinen te bebossen en er enkele nieuwe dreven aan te leggen.[116] Het van de hoeven afgenomen heideterrein blijkt in 1840 inderdaad grotendeels bebost te zijn doch twee van de vier nieuwe dreven kwamen niet tot stand. Alleen een grote natte plek ter plaatse van de latere schietbaan was nog heide en ven. Ook aan de zuidzijde van de rechthoek was in 1840 een aantal punten heide bebost. De strook duinen langs de Galderseweg was al voor 1788 bebost.[117] Rond 1800 is er dus hard gewerkt aan het bos en wellicht zijn er toen ook meer dreven aangelegd. Spierings vermoedt dat dit gebeurde nadat in 1800 een zware novemberstorm veel bomen omvergeblazen had. In 1819 was het bos in negentien perken verdeeld.[118]

In de resterende negentiende eeuw lijkt het bos min of meer spontaan uitgegroeid te zijn over de randen van de Galderse Heide. Na 1900 ging dat proces voort. Toen raakte ook de schietbaan grotendeels bebost, evenals het centrale deel van de Galderse Heide. In het zuiden werden enkele vennen drooggelegd en voor landbouwdoeleinden ontgonnen. In het bestaande bos werden door Van Schermbeek allerhande vernieuwingen doorgevoerd die hebben bijgedragen aan de functie van het

21. Boerderij van de Kleine IJpelaar in 1890.

Mastbos als recreatiebos voor Breda. Binnen de min of meer rechthoekige perken werden slingerende paden aangelegd, her en der opgesmukt met een zitje. In 1898 werd een kroningsboom geplant.[119] Tegelijk werd de Boulevard (de huidige Baronielaan) aangelegd, een luxueuze verbindingsweg tussen Breda en het Mastbos. Langs de noordrand van het Mastbos verrezen enkele hotels.

Het Ulvenhoutse Bos kreeg in deze periode een nieuw drevenstelsel. Op een kaart van 1698 staan nog de oude kromme Huisdreef en de rechte Sint Annadreef ingetekend.[120] Deze dreven zijn vermoedelijk al aangelegd in het begin van de zeventiende eeuw, toen ook de huidige inrichting van het Mastbos en het Liesbos en het nabije Sint Annabos tot stand kwam. Omdat de dreef door het Ulvenhoutse Bos enigszins krom was terwijl de Sint Annadreef en de Royaaldreef beide kaarsrechte wegen zijn, zullen deze niet gelijktijdig aangelegd zijn. De rechttrekking waardoor de huidige Nieuwe Dreef en Huisdreef ontstonden, dateert waarschijnlijk van kort na 1751.[121] Rond 1800 lijkt er een aantal nieuwe dreven aangelegd te zijn. Deze werden smaller aangelegd dan de oude hoofddreven. De verlengde Nieuwe Dreef (richting Bavel) was 14 meter breed, de overige dreven waren 8 meter breed. De

Buntdreef, Acaciadreef en Frambozendreef zijn vermoedelijk genoemd naar de begroeiing ter plaatse. De Torendreef is gericht op de Grote Toren van Breda, al is daarvan weinig te zien met de huidige hoge bomen. De Kruisdreef staat haast haaks op de Huisdreef. De Kerkdreef is - anders dan de naam doet vermoeden - niet gericht op de schuurkerk van Ulvenhout of de kerk van Bavel. Veel van deze dreefnamen zijn negentiende-eeuws.[122] Ook hier kan de storm van november 1800 "ruimte" geschapen hebben voor de aanleg van dreven.

Ten behoeve van het bosbeheer werd in 1783 een overzichtskaart van het Ulvenhoutse en Sint Annabos gemaakt.[123] In dit vochtige bos werd veel hakhout gekweekt, met daartussen en vooral langs de dreven opgaande bomen (eik, beuk), Voorts is er sprake van allerlei andere houtsoorten. Een beschrijving uit 1819 geeft heel veel hakhout op en daarnaast en tussendoor mast, eikenbomen, eikenheesters, els, berk, beuk, essen en wilgen. Er was een kwekerij waar heesters en plantsoen gezaaid werden en verder gekweekt totdat ze uitgezet konden worden. Langs de dreven stonden behalve weer hakhout ook eiken, beuken, populieren. De oudste bomen waren 60 jaar oud.[124] Blijkbaar was er een strak exploitatiesysteem dat voorzag in regelmatige kap en herplanting met zelf opgekweekt zaaigoed.

Rond 1900 werd het bos verrijkt met enkele kronkelpaden ten gerieve van de wandelaars. Bovendien werd in 1898 een Wilhelminaboom geplant en later nog een Julianaboom en enkele Princessebomen. Deze laatste hebben het niet goed gedaan en zijn onlangs vervangen door nieuwe exemplaren.[125]

In het Chaambos werden in de achttiende eeuw twee kruisende dreven aangelegd, met nog wat nevendreven. In de Kruisdreef stonden in 1819 312 oude en zware mastbomen.[126] Er lag een perceel genaamd de Moerputten (1843). Blijkbaar is hier turf gewonnen.[127] Het Looheiveld lijkt identiek aan het Groot Heiveld aldaar. Het betreft tevens een oude naam! Lo duidt op een open plek in bos of een niet te dicht bos op hogere grond.[128] Het woord kan ook duiden op de rand van een bos dat geleidelijke opener wordt. Vanuit Geersbroek was het bos bereikbaar via de Boschweg.

Ten zuidoosten van het Sin Annabos werden vanaf 1770 nieuwe bossen aangelegd. Met de berichten over die nieuwe bosaanplant is er echter een probleem: wáár was men bezig? Ieder opnieuw ingezaaid bos heet namelijk Nieuwbos! Buiks geeft enkele berichten die er op wijzen dat het om percelen gaat ter weerszijde van de Royaal Dreef pal naast het Sint Annabos. Het Nieuw Bos tussen Ginneken en Gilze mat in 1819 59 bunder 256 roeden (77 ha). De aanplant lijkt in 1779, 1789 en 1794 gebeurd te zijn. Dit perceel lag ten noordoosten van de Royaal Dreef en heette Leeuwerikenperk. Blijkbaar was het genoemd naar de in de periode 1549-1569 gebouwde hoeve De Leeuwerik aan die zijde.[129] Aan de zuidwestzijde van de Royaal Dreef lag het Doverijtsperk. Aan die kant zijn inderdaad enkele kommen die oude rijten kunnen zijn.[130] Dit lijkt het eerste Nieuwbos te zijn dat nog in Ginneken en Bavel lag en is vermoedelijk identiek met het bos dat vanaf 1769 aangelegd werd. In 1772 werd gewerkt aan een aansluiting van dit nieuwe bos aan het Sint Annabos, waarvoor weer grond aangekocht moest worden.[131] Er was toen al een Leeuwerikse

Dreef waarvan de bomen geveld en verkocht konden worden.[132] Vermoedelijk is dat het dreefje dat van de Royaal Dreef richting hoeve De Leeuwerik loopt.

Op latere kaarten staat de naam Nieuw Bos langs het verlengde van de Royaal Dreef onder Gilze, ter hoogte van Valkenberg ingetekend. Dit lijkt een tweede Nieuw Bos, dat bovendien niet direct een groot succes werd: rond 1900 was een deel ervan opnieuw heide! Dit tweede Nieuwbos werd mogelijk rond 1800 gesticht.

De domeingronden strekten zich nog een heel eind ten zuidoosten van het Nieuwbos uit. Daar werd pas in 1892 met grootschalige bebossing gestart.[133] Tegen die tijd werd vooral den aangeplant, terwijl eerder in de negentiende eeuw nog gemengd bos, naaldhout en loofhout, gebruikelijk was. Het vooruitzicht om mijnhout te kunnen leveren leidde tot een concentratie op dennehout. Nu de mijnen dicht zijn, is deze bestemming weggevallen. De bossen worden nu vooral als "natuur" gewaardeerd en niet meer als een economische productie-eenheid. De aanplant geschiedde destijds bij een aanmerkelijk hogere grondwaterstand dan nu. Dit kan betekenen dat heraanplant (na kap of stormschade) thans vrij moeilijk aanslaat.

De lanen naar de bossen

In de jaren 1624-1625 en 1637, tijdens langdurige belegeringen van Breda, werd er in de omgeving van de stad veel verwoest. De wederopbouw kwam pas goed van de grond toen de vrede in zicht kwam: vanaf 1646. Opnieuw was het de heer van Breda die grootse structuren liet aanleggen. Van de stad naar het Liesbos en het Mastbos werden dreven aangelegd. Waar nodig werd grond gekocht of een oude baan gefatsoeneerd, voor de rest werden bestaande wegen opgewaardeerd. Zo werd de Haagstrate (1800 meter, van Breda tot de kerk van Princenhage) gebruikt, evenals nog zevenhonderd meter weg ten westen van de kerk. Vanaf het huidige Princeville tot de volgende knik in de Liesboslaan werd echter dwars over bestaande akkers een nieuwe weg van zevenhonderd meter lengte aangelegd. Bij die knik sloot deze aan op de oude Heistraat om ruim vijfhonderd meter verderop op de zuidoosthoek van het Liesbos uit te komen.[134] Daar werd aangesloten op de dreven die om het bos liepen. Vanaf de kerk van Princenhage werd een tweede tak aangelegd richting Mastbos. Om een bocht in de bestaande wegen te vervangen door een recht wegvak, werd tussen de Heuvel en het huidige Mirabelle ook een nieuw wegvak aangelegd, met daarin twee bruggen: over de Bieloop en over de vrijwel gelijktijdig aangelegde Bredase Turfvaart.[135] Verderop werd een brede sloot, die in het midden van de oude weg lag, gedempt. Met een haakse bocht bij de Prinsenhoef in 't Hout en een boog rond het aloude Peerdsbos kwam de weg aan de Houtbrug. Van daaraf werd een nieuwe rechte baan aangelegd naar het Haagse Hekken (Boshek). De oude weg liep er met een reuze bocht vlak langs de Weerijs. Deze wegen werden beplant met bomen en met een vaste breedte opgemaakt. Het laatste stukje dreef naar het Boshek, dat op de toren van Princenhage gericht is, laat nog zien hoe majestueus een laan met vier (of zes) rijen bomen is.[136] De hele dreef van de kerk van Princenhage tot het Boshek was 2650 meter lang.

De Royaal Dreef door het St.-Annabos is vanouds weliswaar royaal opgezet met

22. Huis van Brecht te Breda in 1999.

een breedte van 27 meter (vijf lange roeden), maar toch slaat het Royaal ergens anders op. De gemalin van Willem II heer van Breda was Mary Stuart, een dochter van de Engelse koning Karel I. Bij de dood van Willem II was zij nog maar negentien jaar en had ze nog een heel leven voor de boeg. Zij liet zich graag de "Princesse Royaal" noemen. Ze heeft her en der in de Baronie aanleiding gegeven tot namen als de Royale Moer, Princesse Moer en hier: Royaal Dreef. We moeten de naam van de dreef dus in het derde kwart van de zeventiende eeuw dateren. De dreef is evenwel ouder, want ze staat al op een kaartje uit 1649.[137] Via de St.-Annadreef en de Huisdreef door het Ulvenhoutse Bos sloot de Royaaldreef ter hoogte van de Prinsenhoef van Ulvenhout aan op de steenweg.

Later in de zeventiende eeuw, rond 1683, volgde bestrating van de voornaamste uitvalswegen van Breda naar Princenhage, naar Ginneken en Teteringen.[138] Later werd de bestrating verlengd tot bij Princeville, de Biebrug tot in Ulvenhout. Ook dit droeg bij aan de samenhang tussen stad en landgoederen. Overal kwamen er opgaande bomen langs de nieuwe kasseiwegen te staan. Waar mogelijk hebben zij op de landgoederen en buitenplaatsen oprijlanen aangelegd die aansloten op deze moderne en indrukwekkende wegen. Dit is te zien bij Zoudtlandt, Zuilen en de hoeve in 't Hout. Bij Valkrust, Mon Plaisir en Grimhuizen kwam de steenweg haast pal voor de deur. Ondanks de korte afstand had Valkrust een mooie oprijlaan vanaf de Ulvenhoutselaan.

23. Luchtenburg te Ginneken in 1989.

Zichtlijnen

Net als de particuliere landgoedeigenaren, lieten de ontwerpers en inrichters van de prinselijke landgoederen en bossen zich leiden door het principe van de zichtlijnen. Vanaf het Twaalfjarig Bestand zijn daarvan de resultaten aantoonbaar. Deels zijn ze nog steeds te aanschouwen. Bij de bouw van het Speelhuis te midden van een Sterrebos op de Belcrumberg, werd één van de dreven gericht op de toren van Breda. In dezelfde jaren werd ter vergroting van het Mastbos de grote rechthoek uitgezet. De westkant daarvan is gericht op de toren van Princenhage, net als de dreef bij het Haagse Boshek. De vermoedelijk wat oudere Bouvignelaan is op de toren van Breda gericht. Bij de latere drevenaanleg in het Liesbos werd een dreef eveneens op de toren van Breda gericht. Omstreeks 1800 kreeg ook het Ulvenhoutse Bos een Bredase Torendreef, terwijl de hoofdtoegang tot dat bos, de Nieuwe Dreef, sinds 1751 een zichtlijn tussen de Ulvenhoutse Prinsenhoef en de kerk van Bavel vormt.

Het landgoederenlandschap rond Breda

De wisselwerking tussen particuliere en prinselijke landgoederen

De grote realiseringen op de Bredase domeingronden hebben onmiskenbaar hun uitstraling gehad op de particuliere landgoederen. Graaf Hendrik III introduceerde in

Breda de ontwerpen van de Renaissance in de nieuwbouw van zijn kasteel, het bijbehorende Valkenberg en zelfs aan delen van de Grote Kerk. Dat straalde al direct af op het Huis van Brecht dat pal naast het kasteel staat. Thomas Vincidor de Bologna zou ook de bouwmeester van dit huis zijn[139], al zal zijn betrokkenheid wel de colonnade en niet het meer middeleeuwse deel van het huis betroffen hebben. Het is dan goed denkbaar dat ook het rond 1540 nieuw gebouwde Bouvigne (toen ook Huis van Brecht geheten omdat het van dezelfde eigenaar Jan van Brecht was) Renaissance trekjes gehad heeft of zelfs de hand van de Italiaanse meester heeft mogen voelen. Na de afronding van dat complex heeft Bouvigne ook met zijn grote rechte lanen, waarvan een met zichtlijn op de Grote Toren van Breda, zeker model gestaan voor vele andere landgoedontwerpen. De tuinaanleg die in 1621 bij Bouvigne aanwezig was, lijkt gekopieerd in de tuin van Grimhuizen te Ulvenhout. Vanaf 1614 was Bouvigne prinselijk bezit.

In de jaren 1646-1660 worden rond Breda grote terreinen min of meer rechthoekig in "perken" verdeeld. Het mooiste voorbeeld is het Liesbos, maar het zelfde patroon vinden we terug in de ontginningen van Beens en Cannaerts op Overveld, en in de ontginning van het Bavels Broek bij IJpelaar. De verkaveling van de veel kleinere Aard van Princenhage lijkt een afgeleide van deze inrichtingswijze. Aan deze inrichtingswijze kunnen we de naam van Christoffel Verhoff verbinden, landmeter te Breda. Hier is het de landmeter die zijn diensten aan zowel de prins als de heren aanbiedt en zo een zekere eenheid bewerkstelligt.

Buiten Bouvigne bezat de prins bij Breda geen gewone landgoederen, wat het moeilijk maakt om verdere uitstraling van vormentaal te traceren. Wel verschafte de prins vanaf 1646 met de aanleg van dreven naar het Liesbos en het Mastbos en vanaf 1683 met de bestrating van de uitvalswegen van Breda een basis waarop verschillende landgoederen hun toeritten konden aansluiten. Er ontstond zo een netwerk van bomenrijke lanen dat, zeker gezien vanaf de weg, de streek een aangenaam karakter gegeven moet hebben.

De internationale tuin- en parkmode

In de inrichting van landgoederen, en met name dan in die van park en tuin en in de bouwwijze van het hoofdgebouw, weerspiegelt zich de internationale "mode". Die golft op en neer tussen open en gesloten, tussen formeel en informeel. In hoeverre werd die mode te Breda op de voet gevolgd? Liep de omgeving van Breda op de mode vooruit of er bij achter? Het is moeilijk hierop een afdoend antwoord te geven. Voor onderzoek is veelal alleen de situatie van 1830 en later voor alle landgoederen bekend. In het gebied direct rond en ten zuiden van Breda is de situatie gunstiger dankzij een groot aantal goede oude kaarten, die de periode vanaf 1621 beslaan. In het begin van de negentiende eeuw vertonen oudere landgoederen zowel nieuwe als oude elementen, onder meer dor de aanwezigheid van eeuwenoude bomen. Dankzij dit rijke kaartmateriaal is het mogelijk om onder het thans dominerende inrichtingstype de sporen van de voorgaande structuren te herkennen. Zelfs is het dan mogelijk om terug te kijken naar de toestand van voor de landgoedaanleg.[140]

In de streek om Breda zijn enkele perioden met sterke landgoedvorming of om-

vorming opgetreden. De eerste periode bestrijkt de periode 1515-1565, de tweede het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Veel landgoederen kwamen tot stand in de jaren 1646-1700. De activiteit neemt vanaf 1770 plots weer toe, tot even na 1800. In de tweede helft van de negentiende eeuw volgde de laatste grote landgoederenperiode. Deze activiteitsperioden lopen niet geheel parallel met de gangbare stijlperioden.

De tuin van het kasteel van Breda, het Valkenberg, werd in 1531 ongetwijfeld volgens de allernieuwste en mogelijk elders in de Nederlanden zelfs nog niet vertoonde inzichten ingericht. Daar zal sprake geweest zijn van vooroplopen in de ontwikkeling, omdat rechtstreeks een vreemde kunstenaar (Thomas Vincidor da Bologna) werd ingeschakeld. Interessant is dat tuin en kasteel door dezelfde kunstenaar ontworpen werden.

Voor het goed gefundeerd thuisbrengen van de stijl van gebouwen, tuininrichting, parkaanleg en zelfs landschapsinrichting in de stijlen die daarvoor (inter)nationaal erkend zijn, is nog veel onderzoek naar de vormgevingsgeschiedenis van de landgoederen rond Breda nodig. We volstaan hier met enkele schetsen van wat we menen te ontwaren.

Op de kaart van het Mastbos en omgeving door Lips, 1621, heeft Bouvigne een rechthoekige omwaterde tuin, verdeeld in rechthoekige perken. Deze tuin zal uiterlijk in 1611-14 aangelegd zijn, toen het huis herbouwd werd. Ook bij Grimhuizen tekent deze kaart zo'n ruitenstructuur.[141] De verdeling van bossen en van te ontginnen terreinen in rechthoekige perken gescheiden door dreven zoals toegepast in het Liesbos en het Mastbos, lijkt een extreem uitvergrote versie van dit soort tuinen te zijn. Het Ruitenbos was dan een "tussenmaatje" tussen beide extremen. Al deze structuren werden gerealiseerd of minstens begonnen voor 1625. De inrichting van grote terreinen in min of meer rechthoekige perken kan ook tot deze stijlperiode gerekend worden: Liesbos, Overveld en Bavelsbroek (1620-1660) zijn er voorbeelden van.

De Schotse landgoedeigenaar Lauder legde op Daasdonk een zeer lange structuur aan, symmetrisch rond de hoofdas. Details over de inrichting kennen we helaas niet. Zichtlijnen, zoals de dwarsas bij Daasdonk, komen bij Breda al vanaf 1611-1618 volop voor. "Sterrebossen" komen bij Breda bijzonder vroeg voor: bij het Speelhuis al in 1618-20, terwijl in 1646 het vernielde en van voor 1621 daterende Ruitenbos herplant werd als een sterrebos.

De landgoederen Valkenberg, Luchtenburg, Hondsdonk, Heilaar en De Emer werden in de periode 1750-1815 heringericht. Daar de landgoedeigenaren aanzienlijke stedelingen of militairen waren, die op de hoogte waren van de ontwikkelingen van hun tijd, zien we in de achttiende eeuw dat zij op hun landgoedhoeven allerlei landbouwkundige experimenten beginnen te doen. Op die experimenten houden ze graag toezicht, zodat de hoeve niet al te ver van het huis moet staan. Dat past wel bij de stijl van die tijd, volgens welke weiden en akkers in de tuin/parkomgeving ingepast kunnen worden. Men moet die landbouwexperimenten niet onderschatten. Enkele van de eerste Canadase Populieren van de Lage Landen stonden op het landgoed Valkenberg.[142] Walvistraan en salpeter werd over de Bredase Turfvaart naar het landgoed De Moeren in Zundert gebracht. Langs die zelfde vaart kwam toen ook

24. Het Speelhuis langs de Mark bij Breda in 1637.

een ijzerpletterij tot stand: de IJzermolen op de grens van Princenhage en Rijsbergen.[143]

Na 1815 werden de landgoederen verder omgewerkt volgens jongere stijlen. De zichtlijn van Burgst loopt over een beeld dat het jachtrecht van Burgst verbeeldt en het kapelletje van Gageldonk, naar de toren van Breda. Kleinschalige voorbeelden zijn er in Wolfslaar, Valkrust en Anneville, en in de negentiende-eeuwse herinrichting van het Valkenberg in Breda. Groter werd een en ander aangepakt bij Hondsdonk, waar de oude structuur goeddeels vergraven werd om er een nieuw uitzicht aan te geven.

Bracht de late achttiende eeuw landbouwexperimenten op de landgoederen, de negentiende eeuw bracht er beginnende industrie. Op het landgoed Valkrust werd een kunstwolfabriek opgericht die korte tijd met veel opzien draaide. Nog opzienbarender was het snelle failliet. Een wat eenvoudiger bedrijf bleef daarna nog geruime tijd voort bestaan. Ook het voormalige St. Laurentiusziekenhuis kwam uit dit landgoed voort.

Het aardige van het landgoederenlandschap rond Breda is dat zowel van de gebouwen als van de parken en landschappen uit alle stijlperioden vanaf 1600 wel wat bewaard bleef. Wel behoeven die resten vaak een opknapbeurt. Het moet mogelijk

25. Wolfslaar te Ginneken in 1901.

zijn om op een rondgang langs een reeks landgoederen zowel verschillende stijlen van tuin-, park- en landschapsbouw, als van landhuisbouw en van de ontwikkeling van boerderij naar landhuis te laten zien. Net zoals een rondgang langs de kerken en kapellen van Meer, Meerle, Meersel, Minderhout, Hoogstraten en Wortel de hele laat-middeleeuwse ontwikkeling van de kerkebouw laat zien, zo zou op een rondgang om Breda de ontwikkeling van het landgoed getoond kunnen worden.

De conclusie op grond van dit voorlopige en eerste overzicht is, dat er rond Breda, net als rond Antwerpen, sprake is van een op de stad georiënteerd en intern sterk samenhangend landgoederenlandschap. In de ontwikkeling daarvan herkennen we ruwweg dezelfde fasen als bij Antwerpen. Wel moeten in de periode 1650-1800 de rijke Antwerpse burgers die een landgoed verwerven, bij Breda vervangen worden door militairen die landgoedeigenaar worden. Ook is de schaal van het Bredase landgoederenlandschap wat kleiner dan bij Antwerpen: het bestreken gebied is kleiner, de aantallen zijn kleiner en de omvang van de afzonderlijke goederen is kleiner.

Van het Bredase landgoederenlandschap is voldoende bewaard om die structuur met zorg in de planning voor de toekomst op te nemen. Zelfs zou het landgoederenlandschap als basisthematiek genomen kunnen worden voor de uitbouw van de stad en de modernisering van de landelijke omgeving. Op die manier blijft haast vanzelf het ruimtelijke contact met de stad in stand, terwijl er even vanzelfsprekend de

oude landgoederen opgenomen kunnen worden in de nieuwe structuren. Door die landgoederen(resten) te rehabiliteren worden historisch verantwoorde groene rust-punten gecreëerd. Overigens zou een dergelijk planningsconcept, aangevuld met dat van de "Nieuwe Landgoederen", goed aansluiten bij de vier eeuwen oude traditie om steeds weer zichtlijnen op de Grote Toren en andere markante hoge gebouwen aan te leggen. In wezen loopt de traditie van landgoedaanleg toch al door, via de Blauwe Kamer van 1921 en de Klokkenberg van 1950.

6 Apparaat

Geraadpleegde literatuur

A.-M., Backer, E. Blok, C.S. Oldenburger-Ebbers, *De natuur bezworen: een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005* (Rotterdam, z.j.). Eerder verschenen in*: Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur.* (z. pl., 1995-1998)
B.J. Bles, *Bodemkaart herinrichtingsgebied Ulvenhout - Galder* (Wageningen, 1987) (Stiboka rapport 1981).
P.C. Boeren, 'Hambroek en Gageldonk', in: *Jaarboek De Oranjeboom XII* (1959)119-137.
P.A.J. van den Brandeler, 'Het huis den Emer in de Baronie van Breda', in: *Taxandria Noord-Brabant 29* (1922)195ev.
F.A. Brekelmans, 'De Steenweg Breda-Princenhage 1683'*,* in: *Taxandria Noord-Brabant 49 (*1942)225-231.
F.A. Brekelmans, 'De Kleine Ypelaar', in: *Jaarboek de Oranjeboom XIV* (1961)50-56.
F.A. Brekelmans, 'Koekelberg. Jaarboek', in: *De Oranjeboom XVII* (1964)103-113. (1964a)
F.A. Brekelmans, 'Het landgoed Groot Wolfslaar', in: *Jaarboek De Oranjeboom XVII* (1964) 134-165. (1964b)
F.A. Brekelmans, *Kasteel Bouvigne. Hoogheemraadschapshuis* (Breda, 1977) (1977a)
F.A. Brekelmans, 'De buitenplaats Luchtenburg te Ulvenhout', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXXI* (1978)1-18.
F.A. Brekelmans, 'Prosper Cuypers van Velthoven en het land goed "Anneville"', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXXVI* (1983)105-133.
F.A. Brekelmans, 'Daasdonk onder Ginneken', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXXVII* (1984) 68-96.
F.A. Brekelmans en F.B.E. Baron Prisse, 'De buitenplaats Hondsdonk te Ulvenhout en haar eigenaren', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXXIX* (1986)100-135.
A. Brouwer, 'Boerderijen in Princenhage', *Hage nr. 5* (1972)53-60.
W.K.M. de Bruyn, 'Het buitengoed "De Nieuwe Ypelaar"', in: *Taxandria Noord-Brabant 48* (1941)232-242; 270-290.
C.J.M. Buiks, 'Iets over de geschiedenis van de wijk IJpelaar', in: *Brieven van Paulus 7* (1982)163-173; 231-240.(1982b)
C.J.M. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel* (Ulvenhout 1983-1988). Serie bestaat uit 26 delen waarvan deel 26 (1996) uit de index bestaat.
C.J.M. Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen. Deel 3. Teteringen* (Waalre, 1990)
C.J.M. Buiks, 'Twee pachtcontracten van 'De Leeuwerik' te Bavel', in: *Brieven van Paulus 24* (1998)93-95. (1998d)
C.J.M. Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie van Breda, 15e-16e eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom LI* (1998)132-187. (1998f)
C.J.M.. Buiks, 'Drie oude bossen in de Baronie van Breda', in: *Historisch geografisch tijdschrift 17* (1999)77-85. (1999d)
J. Buis, *Historia Forestis* (Utrecht, 1985)

J.A. ten Cate, *Inventaris van de archieven van de rentmeesters van prins Frederik en hun opvolgers* ('s-Hertogenbosch, 1971)
F.F.X. Cerutti, 'De vorming der stad', in: F.F.X. Cerutti, e.a. (red.), *Geschiedenis van Breda I* (Tilburg, 1952);(Schiedam, 1976)26-55. (2e dr). (1952a)
F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda, I* (Utrecht, 1956), *II* (Bussum, 1972), *III* (Zutphen, 1990)
J.M. Cunen, *Inventaris van het oud- en nieuwarchief van de gemeente Ginneken en Bavel* (Ginneken, 1934)
S.P.J. van Delft en E.E.J.M. Leeters, *Bodemgesteldheid, vegetatie en bodemgeschiktheid voor bosbouw van "Boswachterij Mastbos". De invloed van de bodemgesteldheid op de groeiverwachtingen van 14 boomsoorten* (Wageningen, 1989) (Rapport nr. 19 Staringcentrum).
H. Dirven, 'De geschiedenis van de heren van Burgst', in: *Hage nr. 9* (1973)35-50. (1973d)
H. Dirven, 'Burgst gedurende zes eeuwen', in: *Hage nr. 9* (1973)51-69. (1973e)
H. Dirven, 'De gebouwen op het grondgebied van de vroegere Heerlijkheid Gageldonk-Hambroek van 1800 tot heden', in: *Hage nr. 22* (1978).(1978b).
H. Dirven, 'Het kasteel op de Emer', in: *Hage nr. 23* (1978). (1978c).
H. Dirven, 'Het landgoed Anneville te Nieuw-Ginneken', in: *Brieven van Paulus 5* (1980)213-243.
H. Dirven, 'Geschiedenis van Princenhage-Prinsenbeek 1648-1794, of De Hage als heerlijkheid in het generaliteitsland Brabant of Hage tijdens de reformatie', in: *Hage nrs. 31-35* (1981-1982)
H. Dirven en K.A.H.W.Leenders, 'De gemeentegrens van Rijsbergen en Princenhage (nu Breda) óf de limite tussche Haege en Rijsbergen', in: *Hage nr. 8* (1973)4-39.
IJ.M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven* (Groningen, 1981)
S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad. Eerste deel: het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581* (Den Haag, 1948)
M.A. Erens en H.M. Koyen (ed.), *De oorkonden der abdij Tongerlo. I-IV* (Tongerlo, 1948-1958)
Th.E. van Goor, *Beschryving der stadt en lande van Breda* (Den Haag, 1744) Herdruk: Den Haag, 1970.
J. de Grez, 'De dennenteelt in Noord-Brabant (16de eeuw)', in: *Handelingen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant* (1873)
A. Hallema, 'Het ontstaan der bossen rondom Breda', in: *Weer en Wind? 3* (1939)228-230.
A. Hallema, 'De Oranjevorsten en het voormalige Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda in de 17e en 18e eeuw, 1646-1740', in: *Jaarboek De Oranjeboom XIV* (1961)115-148.
A. Hallema, *Bossen en bebossing in de Baronie van Breda gedurende de middeleeuwen* (Stencils, 1962; GA Breda Bibl. 8A50).
W.A. van Ham, 'De Wouwse Plantage voor 1795', in: *Sinte Gertrudis in het Woud*(Wouw, 1976)

J.D.H Harten, 'De Nederlandse buitenplaats', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift 16* (1998)178-187.
Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Westenschappen in Noord-Brabant over het jaar 1852 ('s-Hertogenbosch, 1853)
T. Hinten, 'Bouvigne: in het water, door het water', in: *Engelbrecht van Nassau 15* (1996)187 -190.
H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout* (Zundert, 1920)
M.C.J.C. van Hoof, E.A.T.M. Schreuder en B.J.Slot (red.), *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1881 met retroacta vanaf de dertiende eeuw* (Den Haag, 1997)
J.M.F IJsseling, 'De laatste heren van De Emer en de ondergang van het kasteel', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXV* (1972)119-139.
A.W. Jansen, 'Eeuwenoude woning in Ginneken leverde wellicht een gevelsteen met gouden leeuw voor het landhuis Anneville te Ulvenhout', in: *Engelbrecht van Nassau 11* (1992)91-103; *12* (1993)19.
A.W. Jansen, 'De schilderijen in de "IJpelaarzaal" van het gemeentehuis van Nieuw-Ginneken', in:*Brieven van Paulus 21* (1995)41-49. (met 7 afb. van IJpelaar). (1995b)
A.W. Jansen, 'De topografische ontwikkeling van het buiten De Kleine IJpelaar te Nieuw-Ginneken in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Engelbrecht van Nassau 14* (1995)196-214. (1995c)
A.W. Jansen, 'Restauratie van twee kleine monumenten in Nieuw-Ginneken', in: *Brieven van Paulus 21* (1996)239-250. (1996a)
A.W. Jansen, 'Grimhuijsen opgemeten en verkend', in: *Brieven van Paulus 22* (1996)77-87.(1996b)
A.W. Jansen, 'Het buiten Klein-Wolfslaar onder Bavel, gemeente Nieuw-Ginneken', *Brieven van Paulus 21* (1996)197-219. (1996b)
A.W. Jansen, 'De Oude Hof te Ulvenhout', in: *Brieven van Paulus 22* (1997)182-202. (1997a)
A.W. Jansen, 'Grimhuysen archeologisch onderzocht', in: *Brieven van Paulus 23* (1997)21-42. (1997c)
A.W. Jansen, 'Oude boerderijen bij de IJpelaar', in: *Brieven van Paulus 22* (1997)226-248. (1997d)
A.W Jansen, 'Het buiten De Leeuwerik onder Bavel', in: *Brieven van Paulus 23* (1998)239-254. (1998c)
A.W. Jansen, 'De heren van Grimhuysen te Ulvenhout, 1400-1580. Een studie naar de herkomst en de bezittingen van deze familie', in: *Brieven van Paulus 24* (1998)29-50. (1998d)
G.C.A. Juten, 'Burgst', *Taxandria Noord-Brabant 38* (1931)113ev.
G.C.A. Juten, 'De Ypelaar', in:*Taxandria Noord-Brabant 48* (1941)52-68, 106-124, 165-182.
G.C.A. Juten, 'Het klooster Vredenberg onder Boeimeer', in:*Taxandria Noord-Brabant 16* (1909)108ev.(1909b)
G.C.A. Juten en X. Smits, 'Het kasteel Bouvigne', in:*Taxandria Noord-Brabant 16* (1909) 27-36; 102-108.(1909a)

W.J.F. Juten, ''t Kasteeltje Grimhuysen' (Met een plaat), in:*Taxandria Noord-Brabant 1* (1894)278-280.
W.J.F. Juten, 'Het landgoed Wolfslaar', in:*Taxandria Noord-Brabant 8* (1901)269-277; 289-296.
A.C.M. Kappelhof, 'De Steenweg van Breda naar Princenhage', in: *Hage nr. 5* (1972)3-32.
A.C.M. Kappelhof, 'Verslag opgravingen Gageldonk 1973', in: *Hage nr. 10* (1974)14-25. (1974b)
A.C.M. Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750. De geschiedenis van een nijverheid', in:*Jaarboek De Oranjeboom LI* (1998)14-78.
K.A.H.W. Leenders, 'De bouw van Huize Burgst', in: *Berichten Werkgroep Haagse Beemden* (1969) nr. 6, bijlage 1. (1969n)
K.A.H.W. Leenders, 'Gemene gronden in de Hage', in: *Hage nr. 3* (1971)4-45. (1971a)
K.A.H.W Leenders, 'Het verkeersplein op de Aard', in: *Hage nr. 3* (1971)47-56. (1971g)
K.A.H.W. Leenders, 'Een goede kaart van Princenhage uit de 17e eeuw', *Afzonderlijke publicatie Werkgroep Haagse Beemden* (1971) stencil, folio, 8 blz.). (1971j)
K.A.H.W. Leenders, 'Burgst', in: *Hage nr. 9* (1973), 4-34. (met een bijdrage van T. Hoekstra). (1973b)
K.A.H.W. Leenders, 'Gageldonk', in: *Hage nr. 21* (1977)3-84. (1977a)
K.A.H.W. Leenders, 'Etten en de turf', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXXII/XXXIII* (1979 / 1980)1-140. Ook als zelfstandig boek: (Etten-Leur, 1980). (1979/80a)
K.A.H.W. Leenders, 'Het Oud Hof van Ulvenhout', in: *Brieven van Paulus 5* (1980) nr. 27, 147. (1980b)
K.A.H.W. Leenders, 'Daasdonk', in: *Brieven van Paulus 6* (1981)189-190. (1981b)
K.A.H.W. Leenders, 'De Oude Hof van Ulvenhout', in: *Brieven van Paulus* 7 (1982) nr. 36, 106-111. (1982c)
K.A.H.W Leenders, 't Oude Hof van Ulvenhout' (2), in: *Brieven van Paulus 8* (1983) nr. 14, 118. (1983c)
K.A.H.W Leenders, *Historisch geografische streekbeschrijving I. 'T Hout (gemeente Breda). Met aanbevelingen voor de toekomstige ontwikkeling* (Rotterdam, 1986). (1986m)
K.A.H.W Leenders, *Historisch geografische streekbeschrijving IV. Valkrust e.o. (gemeente Breda). Met aanbevelingen voor de toekomstige ontwikkeling* (Den Haag, 1987). Rapport voor gemeente Breda). (1987c)
K.A.H.W Leenders, ''t Huijs Daasdonk in de baronije van Breda 1671', in: *Brieven van Paulus 17* (1991)19-21. (1991h)
K.A.H.W.. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen, 1996). (1996*l*)
K.A.H.W. Leenders, *Cultuurhistorisch overzicht van het landinrichtingsgebied Ulvenhout-Galder* (Den Haag, 1999). Tekstboek 168 blz., kaartboek 40 kaarten. (1999b)
K.A.H.W. Leenders, 'Twee hoeven op Bagven (Princenhage bij Breda)', in: *Historisch-geografische streekbeschrijving IX* (Den Haag, 1999). (1999d)

J.L.M. de Lepper, 'Het vertrek van Sint-Catharinadal naar Oosterhout en wat daaraan voorafging', in: *Jaarboek De Oranjeboom XXIX* (1976)1-24.
C.Th Lohmann, 'De kapel van Gageldonk', in: *Jaarboek De Oranjeboom XIII* (1960)80-91.
L. Merkelbach van Enkhuizen en A.Hallema, *Geschiedenis van Ginneken en Bavel* (Utrecht, 1941)
M.F. van Oosten, 'Sterk lemige dekzandgronden in westelijk Noord-Brabant', in: *Boor en spade 17* (1971)39-53.
G. Otten, 'Een korte geschiedenis van het verdwenen buitengoed Vredenburg op Boeimeer', in: *Engelbrecht van Nassau 10* (1991)85-90; 134-142; 177.
G. Otten, 'Prins Frederik en het Liesbos, 1840-1881', in: *Engelbrecht van Nassau 14* (1995)99-111. (1995a)
G. Otten, 'Witte huizen tussen het groen. De villa-ontwikkeling tussen Breda en het Liesbos in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Engelbrecht van Nassau 14* (1995)136-148. (1995b)
G. Otten, 'De Wilhelminabomen. De bomen geplant in Breda ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898', in: *Engelbrecht van Nassau 17* (1998)24-35. (1998a)
P.A. Riezebos and R.T.Slotboom, 'Some data on the holocene deposits in the Mark and Weerijs valleys (prov. of Noord-Brabant, The Netherlands)', *Geologie en Mijnbouw 49* (1970)119-135.
J. Samyn, *Deken De Bo's kruidwoordenboek* (Gent, 1888). Herdruk: Handzame, 1970.
A.F.O. Sasse van Ysselt, 'De heerlijkheid en het landgoed Burgst', in: *Taxandria Noord-Brabant 38* (1931)3ev, 45ev.
J. van der Smissen, 'Het klooster Vredenberg te Boeimeer', in: *Engelbrecht van Nassau 2* (1983) nr. 4, 12-15.
A.J. Spierings, *Het Mastbos en het werk van houtvester Van Schermbeek* (Ulvenhout, 1990)
R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Tuinen in de middeleeuwen* (Hilversum, 1992)
J.H. Verhagen, 'De gevelsteen van Anneville', in: *Engelbrecht van Nassau 11* (1991)250-251.
J. van der Westerlaken, 'Monumenten in Nieuw-Ginneken (3): kasteel Daasdonk', in: *Brieven van Paulus 16* (1991)204-217.
H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan den Rijn, 1982)
L. Wylleman, G. Plomteux en R. Steyaert, *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 10n (1,2,3), Provincie Antwerpen, Arrondissement Antwerpen* (Gent, 1985)

Geraadpleegde archieven:

ARAB Algemeen Rijksarchief Brussel
MW Fonds Merode-Westerlo

ARAG Algemeen Rijksarchief Den Haag
ND Nassause Domeinraad (inv. Drossaers, 1948)
NDR Nassause Domeinraad (inv. Van Hoof e.a., 1997)
VTH Verzameling Topografische kaarten Hingman

GA Breda Gemeentearchief Breda
BxG Beeld en Geluid
N Notarieel archief
R Rechterlijk archief
A Topografische Atlas
OA Ginneken en Bavel Oud- en nieuwarchief Ginneken en Bavel (inv. Cunen, 1934)

RANB Rijksarchief in Noord-Brabant
PF Prins Frederik (inv. Ten Cate, 1971)
K Kaartverzameling
RvB Raad van Brabant

Militair archief chateau de Vincennes
Kaartverzameling

Oude kaarten

Kaart van het Liesbos, 1619
datum = 1619
maker = Th. Rudd
orig. = ARAG, VTH 1670
kopie = GA Breda, TA 1963-251.
Donkersloot-De Vrij, 1981.

Kaart van het Mastbos, 1621
datum = 1621
maker = C. Lips
orig. = ARAG, VTH 1640.
kopie = GA Breda, TA 1959-260; RANB, inv.nr. 1703 (kopie uit 1910).
Donkersloot-De Vrij, 1981: nummer 604, meent dat deze kaart op RANB is.

Kaart van het Mastbos, 1624
datum = 1624
maker = G. Dou naar C. Lips, 1621
orig. = RANB, inv.nr. 2023.
kopie = GA Breda, TA 1962-158.
Donkersloot-De Vrij, 1981: zie commentaar bij nummer 604; dateert: 1625, meent dat deze kaart ARAG, VTH 1640 is.

Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649
Kaart van een heitheining bij Overa, 1649
datum = 1649
maker = Chr. Verhoff
orig. = ARAG, VTH 1652
copie = GA Breda, TA 1963-249;
NB: twee kaartjes op één blad.

Kaart van de drie hoeven, 1652
datum = 1652
maker = C. Lips
orig. = ARAG, VTH 1653
kopie = GA Breda, TA 1963-250; ook 1990-2520
Donkersloot-De Vrij, 1981: zie commentaar bij nummer 604.

Kaart van De Emer, 1653
datum = 1653
maker = Cornelis Dirven
orig. = ARAB, fonds Merode Westerlo, kaarten en plattegronden, reeks 4, portf. B., nr. 82.)
kopie =

Kaart van de Blauwe Kamer, 1654
datum = 1654
maker = C.Lips
orig. = GA Breda, collectie Tijdeman (of: Blauwe Kamer)
kopie = GA Breda, TA 1990-2518

Kaart van Buurstede Heike en Heilaarsheike, 1657
datum = 1657
maker = Chr. Verhoff
orig = RANB, RvB, inv.nr. 788 sub 1244; TA inv.nr. 5829.

Kaart van de hoeve Nieuwenhuis, 1658
datum = 1658
maker = C. Lips
orig. = GA Breda, collectie Tijdeman (of: Blauwe Kamer)
kopie = GA Breda, TA 1990-2522

Kaart van een perceel heide ten noorden van het Mastbos, 1661
datum = 1661
maker = Chr. Verhoff
orig. = ARAG, VTH 1654
kopie =

Kaart van de tienden van Bavel, 1669.
datum = 1669
maker = H. Blom
orig. = Militair archief chateau de Vincennes 4-7-256
kopie = GA Breda, TA 1998-916/921

Kaart van heide tussen Wolfslaar en het Ulvenhoutse Bos, 1688
datum = 1688
maker = Chr. Verhoff
orig. = ARAG, VTH 1677
kopie =

Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar, 1697
datum = 1697
maker = Chr. Vereyck? (ongesigneerd)
orig. = ARAG, VTH 1676
kopie = GA Breda, TA 1963-0253 (klein formaat); Dia's D0716, D0718.

Kaart van de rand van het Mastbos aan de rijweg van Ginneken naar Overa, 1697
datum = 1697
maker = ?
orig. = ARAG, NDR 7954 folio 513.
kopie =

Kaart van vijf percelen op de heide tussen Gilze en Chaam, 1697
datum = 1697
maker = C. Vereyck ? (ongesigneerd)
orig. = ARAG, NDR 7954 folio 763.
kopie =

Kaart van het Ulvenhoutse en St. Annabos en omgeving, 1698
datum = 1698
maker = C. Vereyck
orig. = ARAG, NDR 7945 f 350
kopie = afgedrukt in Buiks, 1983-1998, deel 4, 16 (deels).

Situatieplan St. Anna's Bos, 1703 / 1738
datum = 1703/1738
maker = kopie door J. Knabiaan, 1800 van anoniem
orig. = ARAG, Inv. R.M. Haubourdin, V. van den Bergh. Inventaris van de situatieplans van vestingen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog / Defensie (1644) 18de eeuw-1927. nr. B 29.
kopie =
Donkersloot-De Vrij, 1981: nummer 606.

Kaart van het Mastbos, 1709
datum = 1709
maker = S. Vereijck
orig. = RANB, inv.nr. 1708
kopie = GA Breda, TA 1971-448.
Donkersloot-De Vrij, 1981: nummer 607 (gedateerd 1705).

Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713
datum = 1713
maker =
orig. = RANB, inv.nr 1709
kopie = GA Breda, TA 1971-0302 (klein formaat)
Donkersloot-De Vrij, 1981: nummer 608.

Kaart van het landgoed Luchtenburg, 1713
datum = 1713
maker =
orig. = H.A.E. van Tuyl van Serooskerken-Prisse (1978)
kopie = afgedrukt in Jaarboek De Oranjeboom 1978, fig. 3.

Kaart van het Mastbos, 1738
datum = 1738
maker = A. van Galen naar S. Vereijk, 1709.
orig. = ARAG, Inv. K. Zandvliet, Voorlopige inventaris van de situatiekaarten afkomstig van het archief der Genie, (13e) 17e-20e eeuw: M27.
kopie =

Kaart van de hofstede Hondsdonk, 1750
datum = 1750
maker = H.A. van Diepenbeek
orig. = F.B.E. Baron Prisse, Ulvenhout (1986)
kopie = afgedrukt Jaarboek De Oranjeboom 1986, fig. 11.

Kaart van het St. Annabos, 1774
datum = 1774
maker = Fr. Coolen
orig. = ARAG, VTH 1642.
kopie = GA Breda, TA 1994-0020 (groot formaat)

Kaart van het Liesbos, 1782.
datum = 1782
maker = Fr. Coolen
orig. = ARAG, VTH 1671
kopie = GA Breda, TA inv. nr. 1963-251 (kaarten groot formaat)

Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.
datum = 1783
maker = Fr. Coolen
orig. = ARAG, VTH 1678
kopie = afgedrukt Historisch Geografisch Tijdschrift 17 (1999) 80-81.

Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786
datum = 1786, bijgewerkt 1788.
maker = H. Huijsers
orig. = ARAG, NDR 723 (met kaart Mastbos)
kopie =

Kaart van het Mastbos, 1801
datum = 1801
maker = J. van Gelder naar A. van Galen 1738 naar S. Vereijck, 1709.
orig. = Inventaris van de situatieplans van vestingen van het archief der Genie van het ministerie van Oorlog / Defensie (1644) 18de eeuw-1927. nr. B 27. Niet te vinden, is het 29?
kopie =

Kaart van het landgoed Luchtenburg, 1802.
datum = 1802
maker = J. Jodumont
orig. = J. Przepolewski-Prisse, Ulvenhout (1978)
kopie = GA Breda, TA 1973-0807 (groot formaat); afgedrukt in Jaarboek De Oranjeboom 1978, fig 4.

Kaart van de landgoederen Hondsdonk en Luchtenburg, 1803.
datum = 1803
maker = A.B. van Steensel
orig. = F.B.E. Baron Prisse, Ulvenhout (1986)
kopie = afgedrukt in Jaarboek De Oranjeboom 1986, fig 13

Kaart van het landgoed Valkenberg, 1822
datum = 1822
maker = A.B. van Steensel
orig. = Jkvr. F.W.C.H. Baronesse van der Borch, Gilze (in 1960 althans)
kopie =

Bedrijfskaart van het Mastbos, 1889
datum = 1889
maker = A. van Schermbeek
orig. = GA Breda, TA 1965-172
kopie =

AANTEKENINGEN

1. In deze streek is een "dreef" een vaak rechte weg met enkele, dubbele of zelfs drievoudige boombeplanting. Zo'n dreef heeft niets te maken met het drijven van vee, dat hier overigens "stouwen" heet. Alleen een "stouwdreef" is blijkbaar speciaal bedoeld om er vee langs te stouwen.
2. Mededeling G. Otten, 16 november 1998.
3. Brekelmans, 1977a.
4. Bijvoorbeeld: Harten, 1998. Van der Wijck, 1982 noemt als landgoederenlandschappen: de binnenduinrand van Alkmaar tot ten zuiden van Haarlem, Kennemerland, op de Utrechtse Heuvelrug van De Bildt tot en met Driebergen, langs de Vecht bij Loenen en de Veluwezoom tussen Arnhem en Dieren. Backer e.a., 1998 is zelfs vrijwel geheel blind voor het Benedenmoerdijkse!
5. Wylleman, Plomteux en Steyaert, 1985.
6. Buiks, 1998f, 135.
7. Dirven, 1973de; Juten, 1931; Leenders, 1969n; 1973b; Sasse van Ysselt, 1931.
8. Boeren, 1959; Dirven, 1978b; Kappelhof, 1974b; Leenders, 1977a; Lohmann, 1960.
9. Van den Brandeler, 1922; Dirven, 1978c; IJsseling, 1972.
10. Leenders, 1979/80a; 1986m.
11. Vriendelijke mededeling J.H. van Hooydonk, augustus 1999.
12. Brekelmans, 1977a; Hinten, 1996; Juten en Smits, 1909a.
13. Brekelmans, 1984; Leenders, 1981b; 1991h; 1999b; Van der Westerlaken, 1991.
14. Brekelmans, 1964a.
15. Jansen, 1997a, 193-194; Leenders, 1980b; 1982c; 1983c; 1996l, 254-266; 1999b.
16. Jansen, 1996ab; 1997c; 1998d; Juten, 1894.
17. Kaart van de tienden van Bavel, 1669.
18. Brekelmans, 1961; De Bruyn, 1941; Buiks, 1982b; Jansen, 1995bc; 1997d; Juten, 1941.
19. Buiks, 1998f, 147.
20. Juten, 1909b; Otten, 1991; Van der Smissen, 1983.
21. Hallema, 1961; De Lepper, 1976.
22. Leenders, 1987c.
23. Brekelmans, 1983; Dirven, 1980; Jansen, 1992-1993; Leenders, 1999b; Verhagen, 1991.
24. Leenders, 1971a; Dirven, 1981-1982, 13, 157-160.
25. Brouwer, 1972.
26. Dirven en Leenders, 1973.

27. Brekelmans, 1978.
28. Buiks, 1998d; Jansen, 1998c.
29. Buiks, 1990, 134.
30. Leenders, 1971a; 1971j.
31. Otten, 1995b.
32. Buiks, 1998f, 146-147.
33. Kappelhof, 1998, 37-39: Daasdonk, IJpelaar, Hondsdonk, Wolfslaar.
34. Stuip en Vellekoop, 1992.
35. Kaart van het Mastbos, 1621.
36. RANB, PF 126, f 447r; PF 124, f 99r ; oudste 39. 1699: 25 roeden straat en erf daarinne begrepen thool van Jacob Jan Peter Jacobs behoudelijk zijn 21/2 voeten naer ouder gewoonten. Niet in te graven doch met bomen te beplanten. In Varent voor hare hoeve. Vercijnst in 1554.
37. Kaart van de drie hoeven, 1652. Dit was een "eigen weg" van de drie hoeven die NIET aansloot op de Bouvignelaan. Het verbindingsstuk (de bocht) dateert pas van 1787.
38. Mededeling G. Otten, 16 november 1998.
39. Ter plaatse kent men de betekenis van de wallen en sloten niet meer en gist men dat de bedoeling was het water van de Strijbeekse Heide zonder schade door het landgoed te loodsen.
40. Zie bijvoorbeeld Cerutti, 1972, nr. 809 (1475).
41. Buis, 1985, 871-885.
42. Populus monilifere Ait..
43. Brekelmans en Prisse, 1986, 103-105.
44. Brekelmans en Prisse, 1986.
45. Brekelmans, 1978.
46. Kaart van de Emer, 1653.
47. GA Breda, N 9, 5 December 1559.
48. Leenders, 1977a, 56-57; Dirven, 1978c; IJsseling, 1972.
49. Otten, 1991.
50. Vanaf 1822 werd bij Moerdijk de veerdienst met een stoomboot uitgevoerd. Zie: Handelingen 1852, 43-47. De herberg Het Stoombootje lag aan een van de wegen naar Moerdijk.
51. IJsseling, 1972. De identiteit van het nichtje kon door de heer IJsseling eerst veel later worden vastgesteld. Ze was in Middelburg overleden, maar op De Emer begraven. Mogelijk herbegraven, gezien de dubbele kist.
52. Cerutti, 1952a.
53. Leenders, 1986m.
54. Wildernis in de Cambeeck tussen Vuylecoten en Chaam: ARAG, NDD, inv. 263.
55. Buiks, 1990, 193-194 draagt nog een aantal ingewikkelde verklaringen van deze naam aan, maar het strikken van konijnen is op deze plek toch wel erg voor de hand liggend.
56. Van Oosten, 1971, 42.
57. Riezebos en Slotboom, 1970, 130.
58. Leenders, 1996l, kaart 3.15.
59. ONB II, nr. 1078: a silva que vocatur Lische.
60. Lies kan staan voor Gele Lis, Iris Pseudacorus L., een plant met lange bladeren, welke in het water en aan waterkanten groeit. Ook planten met blad gelijkend op dat van de Gele Lis werden lis, lies genoemd (Samyn, 1888, 73.), zoals prei, lelies etc. Verder liesgras en rietgras, twee grote grassoorten die op moerassige plaatsen groeien.
61. ONB II, nr. 1494.
62. Zie voor meer details: Buiks, 1999d, 78.
63. Buiks, 1996d, 78.
64. ARAG, NDR 7954, f 446. Deynen zijn vermoedelijk damherten.
65. Buiks, 1999d, 82.
66. Vergelijk Lieshout-Lyescot.
67. Buiks, 1983-1988, deel 4, 4-7.
68. Buiks, 1983-1988, deel 4, 73.
69. Buiks, 1983-1988, deel 4, 20: Beense Bos.
70. Brekelmans, 1964b, 135.

71. Buiks, 1983-1988, deel 4, 38.
72. Buiks, 1983-1988, deel 5, 106. Of slechts 83 hectare als hier met "bunder" reeds de hectare bedoeld werd.
73. Cerutti, 1956, nr. 373.
74. Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar, 1697; Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.; Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.
75. Erens en Koyen, 1948-1958, nr. 124.
76. Leenders, 1999b.
77. Buiks, 1983-1988, deel 5.
78. Buiks, 1983-1988, delen 4 en 5.
79. Hallema, 1939
80. Merkelbach van Enkhuizen en Hallema, 1941, 3; Van Goor, 1744, 370
81. Buis, 1985, 19; niettemin meldt Buis enkele regels eerder de dennenzaaiing van 1515!
82. Van Ham, 1976, 161.
83. De Grez, 1873.
84. Buis, 1985, 783.
85. Kaart van het Mastbos, 1621.
86. Hallema, 1962.
87. Kaart van een heitheining bij Overa, 1649.
88. Kaart van de hoeve Nieuwenhuis, 1658; ARAG, NDR 723.
89. Zie de talloze belegeringskaarten van 1624/25 en 1637.
90. Hallema, 1962, zie echter: ARAG, NDR 8192; Van Delft, 1989.
91. Buiks, 1983-1988, deel 4, 17.
92. Buiks, 1983-1988, deel 5, 127.
93. Kaart van de tienden van Bavel, 1669.
94. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.
95. Buiks, 1983-1988, deel 10, 46.
96. Buiks, 1983-1988, deel 4, 36.
97. En niet naar het Broek! Buiks, 1983-1988, deel 4, 34.
98. Kaart van het St. Annabos, 1774.
99. Buiks, 1983-1988, deel 4, 59.
100. Bles, 1987.
101. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.
102. ARAG, NDR 7954, f 606.
103. Buiks, 1983-1988, deel 4, 34.
104. Buiks, 1983-1988, deel 4, 45.
105. Kaart van het Liesbos, 1619.
106. ARAG, NDR 7954, f 380-392.
107. ARAG, NDR 7954, f 420.
108. Otten, 1995a, 100.
109. ARAG, NDR 7954, f 397-401: Beens protesteert eerst tegen de doortrekking van de Zanddreef over zijn gronden, maar komt even later met dit alternatieve plan.
110. ARAG, NDR 7954, f 755.
111. Kaart van het Liesbos, 1782.
112. Buiks, 1999d,81.
113. Otten, 1995a, 103-104.
114. Otten, 1995a, 103-110.
115. Buiks, 1983-1988, deel 21, 24; deel 23, 128, 147; ARAG, NDR 723; 8193: de hoeven werden verkocht op 18 februari 1789, de heide werd daags daarop aan de heer verkocht: de rentmeester nam dus geen risico!
116. Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786; met bijhorend dossier in ARAG, NDR 723.
117. Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.
118. Spierings, 1990.
119. Otten, 1998a.
120. Kaart van het Ulvenhoutse en St. Annabos en omgeving, 1698.

121. ARAG, NDR 7954, f 607.
122. Buiks, 1983-1988, deel 5, 104-108.
123. Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.
124. Buiks, 1983-1988, deel 5, 104-107.
125. Otten, 1998a.
126. Buiks, 1983-1988, deel 4, 68.
127. Buiks, 1983-1988, deel 4, 73.
128. Buiks, 1983-1988, deel 5, 146.
129. Buiks, 1983-1988, deel 10, 56; de hoeve staat afgebeeld op de Kaart van de tienden van Bavel, 1669. Voor de datering: Buiks, 1998d.
130. Buiks, 1983-1988, deel 4, 40, 75.
131. Het betrof percelen heide die in 1697 uitgegeven waren. ARAG, NDR 7954, f 763 met Kaart van vijf percelen op de heide tussen Gilze en Chaam, 1697.
132. ARAG, NDR 7954, f 758.
133. Spierings, 1990. Te zien op blad 645, verkend 1896 en herzien 1916, van de topografische kaart 1:25.000: "In aanleg voor bebossching".
134. Leenders, 1999d.
135. Leenders, 1971g.
136. Leenders, 1986m.
137. Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.
138. Brekelmans, 1942; Kappelhof, 1972.
139. Brekelmans, 1997a, 27.
140. Leenders, 1999b.
141. Afgebeeld bij Jansen, 1996b, 78.
142. Buis, 1985, 871-885.
143. Van der Hoeven, 1920.